CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

SDP 13

Coll. No. 585

Title Padārtha Ratnamālā

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No.: 585 Subject: Vaiśeṣika.

Title: Padārtha ratnamālā

Author: —— Scribe: Raghunātha

Date of the work: —— Date of the Ms.: ——

Place of the work: —— Place of the Ms.: ——

Size: 10.2" by 4.4" Extent: 4. 1-0 32 foll.

Language: Sanskrit. Script: Devanāgarī

Remarks: Begins abruptly.

मपि तासां चतुर्विधं- ननु चार्वाकस्येव प्रत्यक्षमात्रं- न वा सौगत वैशेषिकयोरिव प्रत्यक्षानुमाने एव-न
वा सांख्यानामिव प्रत्यक्षानुमानशब्दा एव- न वा प्राभाकराणामिव चतुष्प्रमाण्यतिरिक्तार्थापत्तिरपि-
न वा भट्टानामिवानुपलब्धिसहितानि षट्प्रमाणानि- फलानां भेदात्- अर्थापत्तेर्व्यतिरेक्यनुमानरूप
त्वात्- अनुपलब्धेस्तु अभावग्रहकारणत्वेपि करणत्वाभावात् इन्द्रियस्यैव करणत्वात्॥ ननु करणानां स्वरूप
मीलक्षणं वोच्यताम्॥ उच्यते॥ प्रत्यक्षमिन्द्रियादि। अनुमाने लिंगपरामर्श इति वार्तिकं। परामृश्यमानं लिंगमि
त्याचार्याः॥ व्याप्तिज्ञानमिति मणिकृतः। उपमाने सादृश्यानुभवः। अतिदेशज्ञानं वा। शब्दे पदं। व्यापारस्तु
प्रत्यक्षस्य संयोगादिः। अनुमानस्य परामर्शः। उपमानस्य सादृश्यस्मृतिः। शब्दस्य पदार्थस्मृतिरिति।
लक्षणं तु प्रत्यक्षकरणत्वादिकं। ननु किं प्रत्यक्षत्वं- यदाश्रयकरणतया चक्षुरादेर्व्युत्पत्तिस्तया च घटादे
रपि प्रत्यक्षव्यवहारः। किंचानुमितित्वादिकमिति चेदत्र प्रत्यक्षत्वादिकं तत्तज्ज्ञानवृत्तिर्जातिः। यद्वा इन्द्रि
यत्वेनेन्द्रियजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षं। व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यज्ञानवृत्त्यनुभवत्वापरजातिमत्त्वमनुमितिः
वाक्यार्थसामानाधिकरण्यज्ञानजन्यप्रवृत्तिनिमित्तपरिच्छेदवृत्त्यनुभवत्वापरजातिमत्त्वमुपमितिः
पदज्ञानकरणकज्ञानवृत्तिताद्दशजातिमत्त्वं शाब्दं। इन्द्रियत्वं च स्मृत्यजनकज्ञानहेतुमनःसंयोगाश्रय
त्वं- व्याप्तिः साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकरूपवत्त्वं- अवच्छेदकत्वमिहानतिरिक्तवृत्तित्वं धर्मत्वं- अनौ
पाधिकः संबंधो व्याप्तिरिति टीकाकृतः। अनौपाधिकत्वं च यावत्स्वसमानाधिकरणात्यंताभावाप्रतियोगि

१ संबंधः सामानाधिकरण्यं १

तावच्छेदकावच्छिन्नीयत्. तत्प्रतियोगिकात्यंताभावसमानाधिकरणं यत्साध्यं तन्निरूपितत्वं ॥ तादात्म्य
तदुत्पत्त्यन्यतरान्नियतोऽविनाभावः स इति बौद्धाः ॥ तदाहुः कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् ।
अविनाभावनियमोऽदर्शनान्न न दर्शनादिति । नियमो निश्चयः तदुपाय इत्यस्य व्याख्यानं । सिसाधयिषा
विरहसहकृतसाधकमानाभावः प्रतिबंधकः साध्यसिद्ध्यभावो वा पक्षता. तदाश्रयधर्मत्वं पक्षधर्मता-
सादृश्यं तु तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वं । पदार्थांतरमिति तु प्राभाकराः । संकेतवत्पदं । तच्च किं
चिदनेकार्थं यथा घटेत्यादि । किंचित्त्वेकार्थं यथा हरिशिवादिवाचकं प्रभु इत्यादिकं । पदं चतुर्विध
धमित्याचार्याः तद्यथा । किंचिन्नैमित्तिकं यथा घटादिपदं । निमित्तमिह प्रवृत्तिनिमित्तं । तच्च वाच्यवृत्ति
अवृत्तित्वे सति वाच्योपलक्षणं जातिरूपमिह विवक्षितं तत्पुरस्कृत्य प्रवर्तमानं नैमित्तिकमुच्यते । किंचिन्नैमि
त्तिकं नवत् यथा स्वर्गादिपदं उपस्थितस्य सुखत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य यन्न दुःखेन संभिन्नं नवंत्र मनंतर
र । अभिलाषोपनीतं यत्तत्सुखं स्वःपदास्पदमित्यर्थवादेन स्वीकारणात् । किंचिदौपाधिकं यथा पाचकादिप
दं. जातिभिन्नानेकवृत्तिधर्मद्वारोपाधिः स च पाकानुकूलकृ[redacted]नादियोगः तत्पुरस्कारेण प्रवर्तनादौ
पाधिकमुच्यते । किंचित्पारिभाषिकं निमित्तोपाधिरहितेतीन्द्रियपरं ते यथाकाशादिपदं. किंचिदितरा
गग्राहिकं यथा चैत्रादिपदं. संकेतविषयस्य व्यक्तिविशेषस्य प्रत्यक्षेण परिच्छित्तिः । तद्ग्राहिका. तथा प्रव ४
र्तितृत्ति शारं गग्राहिकं । योगिकं रूढं । योगिकरूढं । योगरूढं पंचमित्येवं वस्तु ध्वा । विभागस्तु ते विभक्तेताः

[illegible]

पदमित्यक्षरगणस्यानुसारेण. नानिवर्द्दद्दि वृत्त मंडप पंकजप्रभृतीनि । तत्र प्रत्यक्षं तावत् प्रथमतो द्विविधं लौकि
कं लौकिकं च । आद्यं पुनर्द्विविधं मज्जन्यं इजन्यं च. आद्यमीश्वरीयं । अलौकिकं सामान्यलक्षणा योगजधर्मज्ञानलक्षणप्रत्यास
त्तिजन्यतया त्रिविधं. तत्राद्यं घट इति प्रत्यक्षं भूतत्वाविवर्तमानयावद्घटविषयकमाद्यं. तद्घटत्वेन ज्ञायमानेन प्र
त्यासत्त्या जन्यते. यथा वा प्रमेयमिति प्रत्यक्षं यावत्प्रमेयविषयकं । प्रायः स्वल्पं सामान्यप्रत्यासत्तिः । किंतु वर्तमा
नगतसंनिकर्षेणैवासन्निकृष्टानां [redacted] तानागतादिनां. गौरवे यथा वह्निप्रत्यक्षेन्द्रियसंनिकर्षस्याकारणत्वात्.
विषयतायां
नचैवं घटादेरपि असंनिकृष्टत्वाद्विशेषे घटोयमिति प्रत्यक्षाविषयतापत्तिः । तत्र हि प्रकारीभूतसामान्याश्रयत्वं
नियामकमित्यतिप्रसंगात् गद्गत्वाद् घटो भिन्नो यावत्य धर्मो गोवरं प्रत्यक्षं द्वितीयं. तद्वियोगजधर्मेण प्रत्यासत्त्या
जन्यते । तृतीयं परमाणुमहज्ज्ञानामूर्त्ति परमाणवैशेषप्रत्यक्षं सुविकाव्यादिमूत तज्जन्यत्व मानसं ज्ञानं च. तद्धि ज्ञानल
क्षणेन संनिकर्षेण जन्यते. तद्द्रूपं विकल्पकमेव प्रत्यासत्तिरीश्वरज्ञाननिर्विकल्पकयोरप्रत्यासत्तित्वात् ॥
मिश्राः इदमनस्कएवप्रत्यासत्तिरिति केचित् । बहिरिन्द्रियस्यापि. किंतु न तस्य विशेष्यसंनिकर्षोयं. निमीलितनयनस्या बहिरकार लेऽसंतिथ
वह्निविशेष्य क. २ पि वह्न्यादिचाक्षुषापत्तेरितिनुमिश्राः ॥ विशेष्यसंनिकर्षो हि वायं. विशेषणसंनिकर्षस्याहेतुत्वात् तथा
वटीकायां तत्र्यायां न इन्द्रियसंनिकर्षापेक्षेति स्पष्टं. नवार्कं दोषः लौकिकसंनिकर्षवतएव[redacted]वह्निरिन्द्रियस्या
यं संनिकर्ष इत्यस्यभ्युपगमात्. अतएव घटाभाववसंनिकृष्टस्य वह्नेर्बो घटरोपि ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वमिति तु
ते ग्रंथकारमतमाह ॥ विशेष्ये ([illegible]) २
ति-न्तु

६॥ नानात्वादितिप्रत्यक्षत्वानुमितित्वोपमितित्वशाब्दत्वव्याप्या निम्नविकल्पकत्वानि भिन्न

प्रत्यक्षालोकं ५ १ स्वमेव न शब्दो व्यावर्त्तकं यस्य तत् स्वेनैव व्यावर्त्तितं स्वस्य स्वरूपमित्यर्थः।२

पक्षधर्मः। लौकिकमपि द्विविधं निर्विकल्पकं सविकल्पकं च। वैशिष्ट्यानवगाहि ज्ञानं निर्विकल्पकं तच्चास्त्येवेति प्राभाकराः।
॥ तदेव प्रत्यक्षं परमार्थसिद्धमिति स्वलक्षणमुक्तं नेतरत् तस्य निरस्तसमस्तार्थक्रियेणानुगतेन सामान्यादिना वि
शिष्टबुद्धेः सामान्यादिविषयस्य बाह्यालीकस्य विषयत्वाविषयाज्ञानोत्पत्तेः किंतु मानसो भ्रान्त्यात्मकः प्रत्यक्षमिति बौ
द्धाः। वैशिष्ट्यावगाहि सविकल्पकं तच्च नामजातिगुणक्रियाद्रव्यात्मकविशेषणवैशिष्ट्यविषयत्वात्पंचविधं यथा
डित्थोयं गौरोयं गच्छत्ययं कर्मीडुमानयमिति। निर्विकल्पकत्वसविकल्पकत्वे जातिविशेषौ नवप्रत्यक्षत्वा
नुपपत्तेश्च प्रसंगेनारत्वादिवन्नानात्वादिति तथा टीका इह यद्यपि प्रत्यक्षजातिर्निर्विकल्पिकासविकल्पिका
चेति संप्रदायः। जन्यप्रत्यक्षमात्रे संनिकर्षो हेतुः न च लौकिक एव वार्त्तिकटीकानिबंधेषु लौकिकस्यानभि
धानात् स तु तत्संनिकर्षः पुनः षोढा अभिधानादत्र वार्त्तिकं उपायेपि सामान्यलक्षणाज्ञानलक्षणैव प्रत्यक्षलक्षण
सूत्रे विशेषणतामात्रं तत्रापि शब्दलक्षण सूत्रे योगजधर्मो मनःसंयुक्तत्वं निर्विशेषणमित्युक्तमिति प्राचां सिद्धा
न्तमणिकृन्मते तु स द्विविधो लौकिकोऽलौकिकश्चेति तत्राद्यः षड्विधः संयोगः संयुक्तसमवायः संयुक्तसमवेत
समवायः समवायः समवेतसमवायो विशेषणता चेति यथासंख्यं घटः तद्रूपं रूपत्वं शब्दः शब्दत्वेषु चैवा।
भावस्य द्विविधः इंद्रियविशेषणता इंद्रियसंबद्धविशेषणता च। आद्यः शब्दाभावे तदतीन्द्रियत्वपादिमते
नुसारेण वायौ। द्वितीयोपि षड्विधः इंद्रियसंयुक्तविशेषणता इंद्रियसंयुक्तसमवेतविशेषणता इंद्रियसंयुक्तस
मवेतसमवेतविशेषणता इंद्रियसमवेतविशेषणता इंद्रियसमवेतसमवेतविशेषणता चेति भूतले घटाभाव तत्का ५
६

सविकल्पकत्वसविद्धिनाकर्षेन तु निर्विकल्पकत्वस्य तस्यानुभवत्वप्रत्यक्षत्वपरित्यागात् स्यादिति ध्येयं

१ शब्दध्वंसे २

२ समवायेऽइतिचिंत्यं इंद्रियगतसमवायसंबंधेंद्रियाप्रत्यक्षायातीन्द्रियत्वात् इंद्रियजातिरिक्तत्वादिगतेपरादिसमवाये तु नेंद्रियविशेषणता दि

---

१ शब्दशब्दत्वयोर्हि दाभावश्च प्रत्यक्षो न संभवति यद्घटवृत्तिः स्याच्छब्दः श्रोत्रेण वत्पन्ने ते त्यादनाऽसंभवात् तत्रसतो पि वृत्तस्य श्रोत्रे नानु
पलब्धेः संभवात् श्रोत्रस्य द्रव्याग्राहकत्वादिदं तत्राह। ...समवेतः ५ गुणाभावादि क्रियादिपदैतिन द्रव्यत्वादिजाती

रूपत्वं शब्दः शब्दत्वं च निवृत्तभावादौ। ॥ स्तनकोषकृतस्य संयोगो विशेषणतावेति दयेयव प्रत्यासन्निरित्याहुर्मुन
वेतदेव समवायस्य प्रत्यासन्नित्वे योऽवतारितस्यापि शब्दस्य संयुक्तसमवायस्य तत्त्वे वायुत्वहेतुः संयोगादितोपि
वायुदिरूपप्रत्यक्षापत्तेः समवायसाऽविशिष्टत्वात् प्राभाकरास्तु गुणादौ जातिमन्निष्ठतः संयुक्तसमवेतसमवा
यं समवेतसमवायं च नमन्यंते तन्नयुक्तं तथापि गुणक्रियादिप्रत्यक्षहेतोस्तदावश्यकत्वात् तत्साधितैव रूपादि
सामान्यं निबंधे। ॥ भाट्टास्तु शब्दो वर्णात्मकः संयोगेन ध्वनिस्तु संयुक्तसमवायेन संनिकृष्टः श्रोत्रावोऽतोपि
म श्रोत्रानुपलब्ध एवेति समवायश्च समवेतसमवायश्च न मन्यंते किंतु संयुक्तसमवेतसमवेतसमवायस्तु प्रत्या
सत्तिरंगीकार्यो रूपत्वादिनिष्ठतया वस्तुतत्त्वजातिग्रहायेत्यत एव चत्वार एवैते संनिकर्षा इत्याहुः। परिमाणादिग्र
हे चक्षुष्य संनिकर्षोपि हेतुस्तेन न दूरस्थवस्तुनः परिमाणादिग्रहः सर्वेंद्रियसाधारणं इंद्रियावयवेनार्था
वयवानां इंद्रियावयवेनार्थस्य अर्थावयवानामिंद्रियेणेति टीका। वस्तुतस्तु तत्रापि परिमाणग्रहो नयत्वेव
तस्य द्रव्यग्रहणयोग्यतां तत्तद्योग्यताकस्य फलोपधानेप्यतिरिक्तानपेक्षणात् द्रव्यमणुत्वादि महत्त्वस्यानुभवे वि
वादात् वायुं किंतु तत्र महत्त्वावांतरजातिविशेष एव न गृह्यंते इति तद्ग्रहे एव तस्य हेतुत्वमिति। द्रव्यप्रत्यक्षमा
त्रे प्रत्यक्षमात्रे संयोगः संयुक्तसमवेतप्रत्यक्षे [illegible] संयुक्तसमवायः एवमन्यत्रापि विशिष्टप्रत्यक्षे वि
शेषणज्ञानमपि हेतुः जन्यविशिष्टज्ञानमात्रस्य विशेषणज्ञानजन्यत्वात्। प्राभाकरनैयायिकैकदेशिनो तु विशेष
णज्ञानस्य विशिष्ट[illegible]ज्ञाने हेतुतां नानुमन्यंते। तथा हि निश्चयात्मकग्राह्याभावसाक्षात्काराभावो विशिष्टज्ञानमा
त्रं प्रति समानप्रकारकग्राह्याभावनिश्चयवत् प्रत्यक्षं तादृशसाक्षात्कारस्य प्रतिबंधकत्वात्। [illegible] विशिष्टप्रत्यक्षे

द्रव्यग्रहणयोग्यताकत्वा अधिकाविषयत्वं तस्य तथात्वम्

१ प्रत्यक्षातिरिक्तविशिष्टज्ञानमात्रं प्रतीत्यर्थः। न्यायशीरवोऽपीतत्वानुमिति
लापीतत्वभ्रमप्रतिबंधकत्वेनेति बोध्यम्॥१

निश्चयात्मकग्राह्याभावसाक्षात्कारस्य १

१ प्रत्यक्षातिरिक्तसाधारणे.

१ शंखोऽपीतत्वानुमितेः पीतत्वभ्रमाप्रतिबंधकत्वं साक्षात्कारस्यैव तु १ ...२

१ विशेषणतावच्छेदकप्रकारकविशेषणज्ञानत्वेन नत्वेन कतावच्छेदकमिति भावः ३ [illegible] मिश्राः २

विष ४ ३ दंडत्वप्रकारक दंडज्ञानत्वा ति भावः ३

प्रतियोगिज्ञानविशेषोपि हेतुर्यदा कुत्र विशेषणविशेष्यनर्थे बंधलौकिकीमिति । इहैव लाघवात्सकलयेतत्तथा प्रत्येतिनार्थोन्यच्येति
टीकाकारचरणाः । दंडी पुरुष इत्यादौ विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षे तु विशेषणतावच्छेदकप्रकारकं ज्ञानमपि ॥ नव्यास्तु विशिष्ट
वैशिष्ट्यज्ञानत्वेन तत्र तावच्छेदके दंडत्वविशिष्टज्ञानं दंडविशिष्टज्ञाने कारणमाहुः । समाऽनादेवोपपत्तेर्नीलघटत्वादित्या
हुः ॥ भावविशेष्यकत्वादौ [illegible] यालोकसंयोगश्चहेतुः सालोकसं[illegible]योग्यरूपं हेतुश्च विषयकत्वमुद्भूतरूपं च कारणता
वच्छेदकमस्यापि तस्य द्रव्यवायुरूपप्रति विषयविधया हेतुत्वाऽविरोधात् ॥ महत्त्वमनेकद्रव्यवत्त्वं चेति वार्त्तिकगुण
पदार्थप्रवेशानुसारिपंथाः । तावन्महत्त्वमेव तत्त्वेनितु तत्त्वौ ॥ नेत्रो विषयकेतस्मिन्नपि स्वभावोपि अतस्ते
ऽन्यसमभिव्याहारी मध्यंदिनोल्कादिर्नात्यन्तं अनभिभूतं तु महत्त्वतएव च कार्यान्वयं लौ । तत्र रेणोश्च प्रत्यक्षेणा
तावन्नादिगतालोकसंयोगोपि हेतुरतएव सर्वत्र न गृह्यते । उद्भूतत्वे सति महत्त्वसमानाधिकरणत्वात्तस्य
रसोपि गृह्यते परंतु न विविच्यते ॥ केचित्तु तस्य रसोऽनभिव्यक्तत्वात्तएवेत्याहुः । त्वाचप्रत्यक्षे तु उद्भूतस्पर्शोपि हेतुर
तएव प्रभायाश्चाक्षुषत्वेपि न त्वाचं वायोरपि त्वचा ग्रहः उद्भूतरूपविरहात् । एतेन कुष्माण्डयोर्व्याख्याताः । मीमां
सकास्तु त्वाचस्यापि रूपवत्त्वस्यैव तत्र त्वमाहुस्ततो बहिरिंद्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वमेव
ना[illegible]मानाभावात् । भावे वा तदवच्छिन्नं प्रति जन्यमहत्त्वेन महत्त्वेन । बहिर्द्रव्यत्वेन उत कल्पमिति मन्वानाः
पवनादेरपि प्रत्यक्षतामाचक्षते । मानसेन्द्रव्यप्रत्यक्षे तु ज्ञानादिकमपि हेतुरतो न सुषुप्ताववाल[illegible]नकप्रत्यक्षो
दयः अथ संशयोत्तरप्रत्यक्षे विशेषदर्शनमपि हेतुरयं स्थाणुरिति भ्रमोत्तरं अयं स्थाणुः पुरुषो वेति
संशयोत्तरं स्थपुरुषत्वव्याप्यकरचरणादिमानयमिति विशेषदर्शने सत्येवायं पुरुष इति प्रत्यक्षोदयात् ॥

१ प्रत्यक्षमिश्रि [illegible] पुण्यस्य प्र [illegible] नमस्ति ॥ ३

आदिपदात् कुष्माण्डयः २

उद्भूत ५

७ केचित्विति । महत्त्वविशेषसमानाधिकरणत्वमेव रसस्य प्रत्यक्षत्वे तत्र महत्त्वे विशेषोस्तीति भावः ७

६ एतेन वायोस्त्वग्ग्राह्यत्वव्यवस्थापनेन । कुष्माण्डयित्यादि [illegible] विशेषकार्ये कोन्वयः अंसरेणुरसेत्यकार्यादि

३ प्रकृतोद्भूतत्वविषयकज्ञानच्छिन्नभ्रमानंतरं का लए पत्रिकोणत्वरूपविशेषस्य दर्शनं तु भ्रमविरोधीति [illegible]

संशयानिश्चयसाधारणाऽप्रमाया यत्ता नपरं न भवद् २

२ विरोधित्वं च यद्विशिष्टस्ति भ्रमो न भवति तत्त्वं एवमुक्तेपि २ मनुदृशौ विपरीततदर्शनं इ [illegible] त्वव्याप्ये शेरत्व [illegible] तिव्याप्यदर्शनस्य भ्रमनु विरोधित्वे विशेषेश्यमान विरोधित्वेन [illegible] त्वादाह ॥ [illegible] ॥ २

॥ न विशिष्टज्ञानं हेतुरनुमितिसामग्र्या बलवत्त्वात् । किंतु व्याप्यत्वज्ञानसामग्रीकालीन करादिज्ञानमेवेति निबंधानुसारिणः
॥ कारणतावच्छेदकं तत्र प्रत्यक्षे भ्रमविरोधिव्याप्यदर्शनत्वेन दोषाभावकालीनव्याप्यदर्शनत्वेन वा । अतः सत्यपि कुलत्व
व्याप्यशिरस्त्वत्ववानयमिति विशेषदर्शने पीतः शंख इति भ्रमः ॥ सा क्षात्कारिभ्रमे तु साक्षात्कारि विशेषदर्शनमेव विरोधि । अतएव
वसूर्यादत्वेन प्रावीमनु [illegible] मिन्नत्वेपि मोह इति नवीनाः ॥ संशयोत्तरप्रत्यक्षे तु संशयविरोधित्वेनाऽपरकोटिनिश्चय
सामग्रीत्वेन वा [illegible] अतएवांधकारवर्तिन्यहे घटसंदेहवतो विनापि व्याप्यदर्शनमालोकसंयोग
तोघटप्रत्यक्षमिति ॥ सोयमित्यादिप्रत्यभिज्ञायां तत्तासंस्कारोपि कारणं ॥ संनिकर्षस्तु तत्तांशे संयुक्तविशेषणता ॥
मानुर्दर्शस्य पूर्ववर्तितेंद्रियगोचर इति टीकानुसारेणांशे संनिकर्षानपुपगमेपि नक्षतिस्तिः । नहि यावदंशेत
चेंद्रियसंनिकर्षजन्यत्वं प्रत्यक्षलक्षणमित्येतत्परैर्व्याख्यायाः । नवविशेषणतायदिति तत्रैव तदा तस्याः पूर्वदेशका
लवैशिष्ट्यरूपाया ऽतीतत्वेन संनिकर्षस्याऽसत्वमेव पर्यवसितमितिपाठ्यं । अतीतसमसंबंधाधिकामास्त
तायाः संनिकर्षो विशेषणता सा च विशेष्ये [illegible] तत्वादिस्वरूपा लिके तु पायकृता व्याख्यातत्वात् । सम्पतिरेव
प्रत्यभिज्ञाहेतुः संस्कारस्तु तथाऽन्यथासिद्ध इति सांप्रदायिकाः ॥ प्रामाण्यस्वतस्त्वमतएवोत्पद्यते ज्ञायते वेति मीमांसकाः ॥
परतएवोत्पद्यते ज्ञायते चेति नैयायिकसिद्धांतः । जन्यप्रमामात्रे ग्राह्यप्रमा गुणइत्युक्तं । विशेष्यसंबद्धविशेषणज्ञानं
गुणइत्यपरे । विशेषणज्ञानमात्रं गुणः प्रत्यक्षादिप्रमा विशेषसामग्रीसहितस्यैव कार्यजकत्वान्नातिप्रसंग [illegible] इति तु
वयं ॥ स्कूलावयवि प्रत्यक्षे प्रमा याभूयो वयवेंद्रियसंनिकर्षो गुणः ॥ जन्यप्रत्यक्षप्रमामात्रे विशेषणविशेष्ययो
रिंद्रियसंनिकर्षो गुण इति बहवः । प्रत्यक्षविशेषस्यापेक्षितत्वात्कोपकृतः ॥ भ्रमविरोधिसंनिकर्षो गुण इति तु वयं ॥
॥ ॥ अनुमानमपि त्रिविधं केवलान्वयि केवलव्यतिरेकान्वयव्यतिरेकिभेदात् । तत्र केवलान्वयिसाध्यकं केवला

मणि ६ निश्चय नयः ६ मिश्राः ५ ४ नतुम [illegible] संदिग्धपक्ष [illegible]

[illegible]

१ प्रत्यभिज्ञादि [illegible] पूर्ववर्तितेंद्रियगोचरवदर्थस्य पूर्वदेशकालवैशिष्ट्यरूपा तत्ता [illegible]

न्वयि-शब्दादिकं पक्षमित्वा प्रमेयत्वादौ साध्ये· वह्निमद्धंसंतातारा बाऽ प्रतियोगित्वं केवलान्वयित्वं· व्यतिरेकस्सहचारमात्र
गृहीतव्याप्तिकत्वेनाय हेत्वनुमानेन व्यतिरेकि· तदुदाहरणप्रयोगकं साध्याभाववेनमुद्दिश्य साधनाभावप्रदर्शनेन
कार्यानित्वन्वयिकं साध[illegible] नवेनमुद्दिश्य साध्यप्रदर्शनेन। यदाहुः ने इ पादाः व्याप्यव्यापकभावो हितान्वयायो
द्दाराष्यते॥ तयोरभावयोस्तस्माद्विपरीतः प्रतीयते॥ इति॥ तत एवं गवतिहाः पृथिवी गंधवती पृथिवी चान्य
न्नगंधवत्त्वसाध्पृथिव्यथाज्ञ ... अत्र या पृथिवी सा गंधवती यत्र इदंनानावाद्यपृथिवीमात्रस्य पक्षत्वे
न साध्यानिश्चयस्य पृथिव्यामज्ञाताद् अन्यत्र साध्यस्यासत्वात् यत्र नमयसहचारणव्याप्तिग्रहादनुमानेन
दन्वयव्यतिरेकि· यथा पर्वतो वह्निमान् धूमात्· यो यो धूमवान् स वह्निमान् यथा महानसं· यो न वह्निमा
न्नासौ धूमवान् यथा जलह्रद इति॥ अत्रान्वयव्यतिरेकव्याप्त्योः सह्योपस्थितावेवानुमानमन्यथा किमा
गतं गौपनाये इति केचित्· ॥ अन्ये तु व्यतिरेकव्यभिचारशंकामात्रमेव तदुपयोगः प्रत्येकमेव सामर्थ्यक
ल्पनात्· निरुक्तं साध्यसहचारविपक्षव्यभिचाराज्ञानपूर्वकत्वाभिप्रायेण· तथा च अत्रापि प्रायो
न्वयमुख एव प्रयोगोऽन्यथाधिकनिग्रहस्थानापत्तेरित्याहुः। दिङ्मात्रमेतत् अनुमेयेऽथ तत्तुल्ये सद्भावो
5 सति नास्तिता इत्येवं रूपत्रयसंपन्नमन्वयव्यतिरेकोभयलिंगमाह॥ अनुमितिमात्रे लिंगज्ञानं करण
णमिति बहवः। ज्ञानमात्रं करणमिति तत्वस्मकुरवः। बाधसत्प्रतिपक्षाभावोऽपि अबाधितत्वाऽस ७
2 साध्याभाववति नास्तिता हेतोः॥ अनेन विपक्षाद्यावृत्तिरुक्ता २ | उ नर्दनबाऽउपेविधव्याचार्याः ७
पक्षे सद्भावो हेतोः ... सत्वं ... २
ज्ञातव्यं· तेन पक्षधर्मत्वसपक्षसत्वे वोक्ते· ३

४ द्विभागसिद्धिः· केवलव्यतिरेकि केवलान्वयि अन्वयव्यतिरेकि भागसिद्धिः पक्षे केवल व्यतिरेकिणि· सपक्षसहचार्यज्ञानपूर्वकत्वं सपक्षाभावात् केवलान्वयिनि
विपक्षव्यभिचाराऽज्ञानपूर्वकत्वं विपक्षाभावात्· अन्वयव्यतिरेकिणि तु एतदुभयज्ञानपूर्वकत्वं· एतदभिप्रायेणैवोक्तं विभाग | इत्यर्थः। ४

व्यतिरेकस्य ... अन्वयस्य व्यतिरेकि ... एपधि ४

तत५ मिश्राः २

प्रतिपत्तितत्वज्ञानं तत्रैवेतुपायकृतः· व्यभिचारज्ञानाभावोऽलिंगपरामर्शमुत्पाद्यप्रयोजकमेव·॥ अभिचा
रज्ञानाभावो हेतुरेवेत्येके। विशेषेत्वन्वयिमात्रे परामर्शः· गृहीतव्याप्तेरपि वह्निव्याप्यधूमवानयमिति प
रामर्शे सत्येवाऽनुमितिसत्त्वे तः। व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानं तत्रैवेति तु प्राभाकराः। व्यतिरेकिणि
साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगिमत्वज्ञानं पीनो देवदत्तो दिवा न भुंक्ते इत्यत्राप्यर्थापत्तिः इत्यत्र
ज्ञाने मर्थापत्त्याख्यं व्यतिरेक्यनुमानात्मकं। तत्रापि पीनो देवदत्तो रात्रिभोजी· दिवाऽभुंजानत्वे सति पीन
त्वात् यो न रात्रिभोजी नासौ दिवाऽभुंजानत्वे सति पीनः यथा दिवाऽभोजी कृशो वेति· रात्रिभोजित्वाभावव्याप
काऽभावप्रतियोगि दिवाऽभुंजानत्वसमानाधिकरणपीनत्ववानयमिति ज्ञानं हेतुरिति। व्यापकत्वं च स्वस
मानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्वं॥ अन्वय्यनुमितिमात्रे व्यापकतावच्छेदकप्रका
रकमित्यविवादं। व्यतिरेक्यनुमाने तु साध्याभावाभावत्वप्रकारकमेव· अत एव टीकाकारेनेदं निरात
मिश्राः कमिति निगमनाकारप्रदर्शनमित्येके॥ तन्न साध्याभावा[illegible]भावत्वस्य विशेषणस्य नियतोपस्थापकाऽभा
वात्·। तस्मादनियमः कदाचित्साध्याभावाभावत्वप्रकारकं· कदाचित्साध्यतावच्छेदकप्रकारकं· साध्य
तावच्छेदकसाध्याभावाभावत्वयोर्द्वयोरुपस्थितौ यानुमितिस्सा समानप्रकारकमेव· तस्याऽप्यपलापे क
र्तुं शक्यत्वादेव·॥ अनुमितिमात्रं व्यापकतावच्छेदकप्रकारकमेवेति तत्त्वमकुरवः॥ अनुमितिमात्रे लिं
गोपहितलैङ्गिकविषयदर्शनाच्चार्याः। लिंगं न विषय इति मानाभावादिति नुमतिकृतः॥ अनुमितिज्ञानम
७ वह्निव्याप्यधूमवान् वह्निमानित्येवंरूपा | उदयनाचार्याः ७
नुमितितृतीयतदितिभावः पर्वतत्वादिपक्षतावच्छेदक[illegible]त्यरामर्शात्मकपूर्वज्ञानोपनीतं व्याप्तिविशिष्टलिंगमनुमितौ भासत इत्याचार्याः

रामसहायः ७

ननु कथं वह्नेरभाववितिः ५ सम्बन्धेन स्थितिमात्रेण धूमाभावाभावस्य न हि ... न अभावविरहात्मत्वं वस्तुनः प्रतियोगितेत्याचार्याणां प्रतियोगितानिर्वचना दृष्ट्यभावबुद्धौ वह्नेः
प्रतियोगितेन भानादभावविरहात्मत्वस्य प्रतियोगित्वरूपत्वाद्यभावाभावत्वेन वह्नेरभा (सः साध्याभाववद्वृत्तिः ६ नादिति भावः॥ २
पर्वतो। वह्निमानेवेत्यवधारणात्मकमेवोत्पद्यत इत्यर्थः १
= तत्र इत्यत्र ... दीयेका वर्णयंतीत्यन्वेतनेनान्वयः

र्थस्याऽतथात्वं च वह्निर्देवो त्पद्यत इत्याचार्याः। तत्र धूमस्य वह्निव्याप्यत्वे वह्न्यभाववद्वृत्तित्वे न
यावत्व्याप्तौ वह्न्यभावऽभावस्य भानत्वात् सामग्रीसत्त्वादनुमितावपि तथैव ज्ञानं यद्वा प्रत्यक्षं किंचिदव
धारणात्मकमेवजायत इत्यत्र तत्रैकं जन्यत्वमेव प्रयोजकमस्ति चानुमितावपि तदिति साध्यवधारणा
त्मिका। अथवा केवलान्वयिसाधारणी व्याप्तिः साध्यायोगव्यवच्छेद एव तथा च तदभाववद्वृत्तिधूमा
साध्याभाववद्वृत्तित्वघटया ५ भावज्ञाने तद्वृत्तित्वे च तथा साध्यायोगव्यवच्छेदस्यापि भानमित्याशयं संप्रदायिकाः वर्णयंति। गंगे
शोपाध्यायास्तु यत्रायोगव्यवच्छेदेन व्याप्तिस्तत्रानुमितावपि संज्ञा सत इति तामधिकृत्यैवैतदुक्त
मित्याहुः॥ ननु व्याप्तिज्ञानं न संभवत्युपायाभावादिति चेत् न व्यभिचारज्ञानविरहसह कृतस्य
सहचारदर्शनस्यैव तदुपायत्वात्। व्यभिचारज्ञानविरहश्च क्वचिदनुकूलतर्कात् क्वचित् स्वत एव॥
अनुमित्युत्पत्तौ हेत्वाभासा अपि विरोधिनस्तेवक्ष्यंते॥ अनुमितिप्रमायां व्याप्यवति व्याप्यज्ञा
मिश्राः नं गुण इति केचित्॥ परामर्शप्रमा गुणः। न च कूटलिंगादनुमितिप्रमायां व्यभिचार इति वाच्यं त
त्रापि स्वरूपपरामर्शप्रमायाः सत्त्वादिति संप्रदायः॥ नन्वनुमितेः को विषयः न तावद्व्याप
कतया प्रतीतं तद्धि पक्षविशेषणतया यदि प्रमेयं तदा किमनुमानेन व्याप्तिग्रह एव तथा ज्ञाना ८
त्। अत एव व्याप्यव्यापकयोः संबंधो विषय इत्यप्ययुक्तं तद्वनयं विशेष्यीभूय विषय इति तु दिङ्ना
गेनैव दूषितं। तथाहि। केचिद्धर्मान्तरं मेयं लिंगस्याव्यभिचारतः। संबंधं केचिदिच्छंति सिद्धत्वाद्धर्मि

२ अनुमितेः पूर्वं व्याप्तिग्रहे भानादेव २ | २ सामानाधिकरण्यं २ | अनुमितेर्विषयः | १ धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्याद्वह्निजन्यो न स्यादित्येवंरूपात् १ | ३ व्यापकतया प्रतीतस्य पक्षविशेष

१ वह्न्यादिपाठकं १ अनुमेयं १

साध्यं साध्यसाधनयोः संबंधस्यैवेत्येतदुक्तं २

[illegible] ३

संबंधवतिसंबंधिनि२ धर्मिण एव १ ६ विशेषणतयाई॥ अग्नित्निष्ठतया ज्ञातं। ४

धर्मिणोः॥ लिंगधर्मे प्रसिद्धं चेत्किमन्यत्तेन मीयते। अथ धर्मिणि तस्यैव किमर्थं नानुमेयता। संबंधेपि द्वयं नास्ति षष्ठी श्रूयेत तत
द्वति॥ अथवा यो र्ध्वग्नही तत्त्वान्नवासौ लिंगसंगतः इति॥ अस्यार्थः केचिद्धर्मान्तरमग्निरूपमनुमेयमिच्छंति। अत्र युक्तिमाह॥ लिंग
स्येति। लिंगस्य धूमस्याग्निना सहाऽव्यभिचारो व्याप्तिर्यतः। मतान्तरमाह॥ संबंधमिति॥ अग्निधूमयो रिति शेषः। सिद्धत्वा
त् संबंधिनोः सिद्धतया साधनानर्हत्वात् तत्राद्यं दूषयति। लिंगमिति। धर्मे गो लिंगं धूमरूपं यदि सिद्धं पक्षधर्मतया ज्ञातं
तदा तेन धूमेन किमन्यदनुमेयं मत्ये ज्ञातत्वात्॥ अथेति॥ धर्मिणि पर्वते यदि ज्ञातं लिंगमग्नेरनुमापकं तदा तस्यैव
पर्वतस्यैवाग्निनानुमेयता पर्वत एव तर्ह्यग्निमत्तयानुमेयोस्तु न तु स्वातंत्र्येणाग्निरित्यर्थः। द्वितीयं दूषयति संबंधे
ति। द्वयं॥ वक्ष्यमाणं॥ तत्राद्यमाह षष्ठीति॥ यदि संबंधोनुमेयः स्यात् तदाग्निधूमयोः संबंधोस्तीति षष्ठी श्रवणं प्र
तिज्ञावाक्ये स्यादित्यर्थः। दूषणान्तरमाह॥ अथवाप्य इति॥ अप्रतीतो यः संबंधः क्व तो धूमवत्त्वादग्निरत्रास्तीत्यत
एवासदभिमतोऽग्निविशिष्टदेशसिद्ध्याऽर्थतोऽग्निधूमयोः संबंधस्याप्यवगतेः। दूषणान्तरमाह॥ नवेति॥ असौ सं
बंधो लिंगेन धूमेन सह न संगतो न संबद्धः लिंगं धूमो न पक्षधर्म इति। अस्तु तर्हि दिङ्नागाभिमतोऽग्निविशिष्टो देश एवा
नुमितेर्विषयः। यथाह। लिंगस्याव्यभिचारस्तु धर्मेणान्यत्र दृश्यते। तत्र प्रसिद्धं तद्युक्तं धर्मिणं गमयिष्यतीति। धर्मेणाग्नि
ना। अन्यत्र महानसादौ। तत्र पक्षे प्रसिद्धं लिंगं तद्युक्तमग्नियुक्तं धर्मिणं पर्वतं साधयिष्यतीति तदपि तन्मते पर्वतस्यावयवि
नोऽभावात्परमाणुपुंजस्यचातीन्द्रियतया तत्र हेतुज्ञानाभावादयुक्तं। न्यायनयेप्यग्निमान्पर्वत इत्यस्याः धियो विषयोऽ
ग्निः पर्वतस्तदुभयसंयोगश्च तत्र पर्वतस्तावच्चक्षुषैव अग्निसंयोगश्च व्याप्तिग्राहकेणैव गृहीत इति नानुमेयः किंचित
॥ अत्र ब्रूमः॥ वह्निः पर्वतीयतयाऽनुमितिविषयः पर्वतविशेष्यकवह्निप्रकारकसंशय [illegible] विरोधिन्याः अनुमि
तेः प्रत्यक्षादिविलक्षणत्वात्। विजातीयप्रमाकारणत्वेनैवानुमानस्य प्रमाणान्तरत्वादिति। अत्र विस्तरस्तु बौद्धि

१ अयं पर्वत इति पर्वतप्रत्यक्षं धूमवान् धूमसमानाधिकरणात्यंताभावाऽप्रतियोगी वह्निमानिति व्याप्तिप्रत्यक्षं इति धियो र्विलक्षणत्वादि सर्वः १
ऽनुमिते
२ पर्वतीयता न प्रकारः किंतु संसर्ग एव। अयं च प्रमाणान्तरप्रमितमेवानुमितेर्विषयः न चैतावता अनतिप्र

[illegible] २

देशत्वं धेयः॥ ॥का॥ उपमितिरूक्तसाधर्म्य वैधर्म्यभेदेन द्विधा· यथा गौरिव गवय इति वा क्यश्रुतवतो वृत्तव नं गतस्य गवयमि
इंदब्बतिर्गवयपदप्रवृत्तिनिमित्तमिति मतिः 'सेयं साधर्म्यज्ञानजन्यत्वात्प्रथमा·। धिक्करभस्मति दीर्घग्रीवं प्रलम्बकन्
लौष्ठं कठोतरकण्टकाशिनं क्रमेलकं वनं संनिवेश मय सदप्यस्यसाम्मितिश्रुतवतः करभपिण्ड दर्शनानंतरं करभत्वं क
२ रभपदप्रवृत्तिनिमित्तमिति या मतिः सा वैधर्म्यज्ञानजन्या द्वितीया 'तत्राप्युपमितिमात्रे धर्मज्ञानं [illegible] कारणं साधर्म्यो
पमितौ साधर्म्यज्ञानं वैधर्म्योपमितौ वैधर्म्यज्ञानं· तत्प्रमायां साधर्म्यप्रमादिकं पूर्ववत्॥ ॥का॥ शाब्दं द्विविधं वै
दिकं लौकिकं च· आद्यं स्वर्गदेवतादिविषयं 'अंत्यं तु प्रत्यक्षाद्यालंबनं· उभयत्रापि योग्यताज्ञानं संशयनिश्चय
साधारणं कारणं· तथात्र्या कांक्षा सन्निधिश्च यथा ॥ स्वरूपसंस्थाकांक्षा सत्तावाक्यं ॥ प्रासत्तिनिश्चयोपि· तथा नात्पर्यनिश्च
आक्षेपशब्दश्च अनंःपुं·१प्रकरणादेशनुका त्ति॥८ यश्च ॥ प्रकरणादीनामेव तात्पर्यग्राहकत्वेनानुगतानां निश्चयो हेतुरिति मन्यो कश्चिद्वानुपूर्वी रानमपि· पदज्ञान
वर्णोपस्थितिरपि· अत एव वक्तारमित्यादौ पिचेही तिपदं मेवाधमा द्रियते॥ प्राभाकरास्तु निर्धूमावक्तृरात्र काप्यानुपूर्वी
धर्मं हामेयमन्वते॥ शाब्दत्त्वकथाच्छी ह्या कांक्षा शाब्दे मेवात्र पूर्वं तदहितिपदोपस्थापितेएकपदार्थ पदस्यापि पद
न्योपस्थितिरपेक्ष्या·। यत्र पुनः सर्वएवार्थः प्रमाणान्तरोपस्थापितास्तत्र तदपेक्षानास्त्येव· यथा· पश्यतः श्वेत पदान्य
मास्वपं हेषाशब्दं च श्रृण्वतः खुरविक्षेपशब्दं च श्रृण्वतः श्वेतोश्वो धावतीति धीरिंत्याहुः॥ महावाक्यार्थबोधे कश्चिद्विशेष पदार्थ
राजपुरुषयोः परस्परमन्वयबोधानंतरं आनयनेनसहान्वयबोधः इति भावः५ य वाक्यार्थबोधोपि· यथा राजपुरुषमानयेत्यादौ॥ प्रखंड दण्डिना वाक्यमेतिविशिष्टनाना विशेषणविशिष्ट बोधे· कोचित् वि
स्तात्पर्यामोदनंपश्वतीत्यादौ वि मह वाक्यप्रत्यक्षानं तरं तावत्पदज्ञानं वरसमूहालंबनसमूतिरेवतथा· नत्ववां
तरवाक्यार्थबोध कारणं॥ ननु महावाक्ये नत्र प्रत्यक्षं संभवति· तस्य [वर्ण] वर्णोघट्टितमूर्तिकत्वात्तेषां च श्रोत्रेणनिर्मा
पारेण गृ[illegible] संभवात्॥ श्रोत्रस्य शब्द एव व्यापारः [illegible] आवयोः प्रत्यक्षं च श्रोत्रमनः संयोगो वा· तदुत
[illegible] श्रोत्र कर्णशष्कुलीसंयोग एव तत्र्ये तुपाय कोरंभते स एवेति वेत्॥ तत्राप्यास्तरं विनाशिनां च मिका २
शब्दसमवायस्य च नित्यतया व्यापारत्वात्२ श्रोत्र कर्णशष्कुलीसंयोगएवेत्यर्थः१
५ अर्द्धदर्दिनाधिकृत्य च दिनी यार्थकर्मत्वान्वयबोधात्पूर्वं अर्दंदंदिनो रत्न दत्तो राजन्य
पयोग्यत्वादितिना वान्तरवाक्यार्थबोधः२ तथा महावाक्यार्थबोधः ५

८ मानस तेन्वेहि ह्यानयोः पौर्वापर्यबुद्धि
अनुनये पत्र १·२ अं·पं·२ घृम्रद्यपि ताश्रानुपूर्वी उक्तौ
[illegible] कवेनवर्णसमूहात्मनः पदस्याप्रत्यक्षतया तद्घटितस्यैकार्थो बुद्धिजनपदसमूहरूपस्य वाक्यस्य
कथं प्रत्यक्षमिति वेत्· क्रमिकतत्तद्वर्णविषयश्रोत्रप्रत्यक्षोत्पादितसंस्कारेण सह त्वावान्त्यासत्या त्यवर्णे
संबद्धेन श्रोत्रेण तावद्वर्णात्मकपदप्रत्यक्षस्यैवमेवपदजन्यसंस्कारितेनसंस्कारेण तज्जन्यसमत्वावान्त्यपदप्रत्य
क्षकाले महावाक्यप्रत्यक्षोत्पादस्यापि संभवात्॥ ननु तथापि वर्णसमूहस्यानुपूर्वी विशेषविशिष्टएव पदं·
आनुपूर्वी च पौर्वापर्यं· तच्च वर्णानां ज्ञानानां वा न श्रोत्रेण ग्रहीतुं शक्यते· तथाहि· द्वयेति पदे द्वकालीन प्रागभाव·
प्रतियोगित्वं दस्य· दकालीनद्वंसप्रतियोगित्वं वा द्वस्यानुपूर्वी॥ तत्र प्रागभावध्वंसा सामग्रीय अप्यक्षं· वर्णमका
रणाज्ञिकावसामग्रीनश्रवणग्राह्या· पादतत्तज्जातीतरत्वात्· वर्णसघटिता पि प्रतियोगिनो द्वस्य श्रावण
लोऽभावेनाशक्यग्रहा· एवं ज्ञानयोः पौर्वापर्यबुद्धिता पि दूष्या॥ अत्र कश्चित् (धल) ।मानसमेव पदादि प्रत्यक्षं
दृष्टत्वेनेत्यनुव्यवसायस्य कोदाचित्कः एकाकारपदव्यवसायविषय एवेति॥ अपरे तु मानसोपनीतानुपूर्वी श्रोत्रेपि भासते इत्याहुः॥ अत्र योग्यता· संसर्गो वा कार्थइत्यनर्थांतरं 'पद' स्याऽर्थ्यां विरोधि
त्वमाकांक्षा· अत एव वृद्धकमत्वमानयनेन इति स्यादिपदकदंबान्नान्वयबोधः· तथा वाक्यं नाकांक्षित
त्वारव्यातत्क्रिया कारकपदानामन्वयबोधे तान्येव समर्थानि ननु तदर्थका त्रिपदान्तराणीति॥ प्रतिपाद्यानेका ४ स्वेतपदं स्थितिप्रथमे
अर्थान्तरेणाधयदिपदमनेकार्थी॥२ र्थोविनिपदानि आवश्यं विना ऽनेकार्थानुजायकानि· अन्यथा वाक्यमेदापत्तेः· पूर्वमेदाद्वाक्यभेदः सवा
कृत्यैकशेषाविधि वैयर्थ्यापत्तेश्चेतिसंप्रदायः॥ ग्लोकृतस्फतान्यपि द्विनेवाऽवृत्तिमन्वयानुजावकानीत्याहुः ॥ स्वार्थस्याभावान्
रतोद्वशाकी ओपपत्यर्थमेव गौर्नित्वेत्यादोगोपदस्यगोत्वे लक्षणा· स्वतंत्रोपस्थितिं विना गोपदस्यान्वयाविरोधि त्॥४
अन्वयाऽविरोधित्वरूपायाआकांक्षाया निष्कृत्यर्थमेवेत्यर्थः१ पाति इत: ५

१ अभिधानशब्दबोधस्तस्यापर्यवसानमनुत्पत्तिः। तावन्मात्रं वा ५ अत्र कथानुवाच्यत्वेऽपि कर्मत्वं न संभवति वृद्धस्य
द्वः कर्मत्वमानयनेऽतिरित्यादावतिव्याप्तिः। मितान आख्यस्य पत्तादि

त्वात्। मणिकृतस्तु अभिधानापर्यवसानमाकांक्षा। यस्य येन विना न स्वार्थान्वयानुभावकत्वं। तस्य तदपर्यवसान
मित्यर्थ इत्याहुः॥ यदानंतर्यं सासत्तिः॥ तात्पर्यं तु तत्प्रतीतीच्छयोच्चरितत्वं। पदार्थत्वं लिंगत्वमापद प्रतिपाद्यत्वं।
शाब्दबोधहेतुपदार्थोपस्थितिस्त्वनुकूलः पदपदार्थयोः संबंधो वृत्तिः। सा च द्विविधा शक्तिर्लक्षणा च। आद्योपि
द्विविधः। सादिरनादिश्च। आद्यो यदृच्छापरिभाषादिशब्दाभिलप्यः। अंत्यस्तु शक्तिरित्याव्हृत इत्येवं ज्ञानानुकूल
स्वरूपं च। अस्मात् शब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छा शक्तिः। तदेवं च लक्षणा। सा च द्विविधा निरूढा सांप्रतिकी
च। शक्तिवदनादिप्रसिद्धा निरूढा। यथा षष्ठी [illegible] पदस्यान्यपदार्थे। घटं करोत्यादौ च घटादिपदस्योपादा
ने द्वितीयादितत्पुरुषस्य द्वितीयाद्यर्थे। सांप्रदायिकानामितरेतरद्वंद्वस्य साहित्ये। सर्वेषामेव समाहारद्वंद्वस्य सम
स्यमानतावच्छेदकपदार्थवृत्त्येकधर्मे। यथा धर्मः कश्चिद्द्वित्वं कुविशिष्टकत्वमिति। तद्भिन्ना सांप्रतिकी। यथा गंगादिपदा
नां तीरादौ। सा पुनर्द्विविधा अजहत्स्वार्था जहत्स्वार्था भेदेन। तत्राद्या गंगादिपदे। शाक्यलक्ष्यसाधारणमेकधर्म
मादाय शक्यार्थोऽप्युपस्थित्या गेन यो पस्थितिः सा अजहत्स्वार्था। यथा छत्रिणो यांतीत्यादौ। अन्यप्रकृत्यर्थता
वच्छेदकस्यापि प्रकारत्वमन्यथा सतोऽपि [illegible] दौ कर्मत्वानन्वयापत्तेः॥ वेदांतविदस्तु जहदजहत्स्वा
र्थामपि लक्षणां मन्यंते। विशिष्टवाचकपदस्य विशेषणमात्रपरत्वे लक्षणा। सोऽनित्य इत्यादौ। तृतीया गच्छतीत्यादौ
सिद्धो व्यापारो लक्ष्यः। तथा च [illegible] गवतीत्याद्यो वर्षति धातुरुत्पत्तिर्वा [illegible] कं। घटश्चाद्यो घटार्थेऽन्वयवेषु पल
रितस्तेषां च सिद्धतया कर्तृत्वमुपपाद्यमिति टीका। तथा च कपालं घटोत्पत्त्यनुकूलव्यापारवदित्यर्थः। सुवि
भक्तौ न लक्षणा व्युत्पत्त्यनुशासनवैयर्थ्यापत्तेः। अनुशासनबलादेव बोधसंभवात्। केचित्तु आपोदा १०
रा इत्यादौ बहुवचनस्यैकत्वे लक्षणा। व्युत्पत्त्यनुशासनं बलवल्लक्षणाया निरूढत्वप्रतिपादनायेत्याहुः। वस्तुतस्तु

१ एकस्मिन्नुक्ते एकस्यां त्रिषु मुक्ते १ तिङो व्यापारो लक्ष्यत्वेनान्वयत इति ४
अनादिप्रसिद्धत्वप्रतिपादनायेत्यर्थः १

[illegible]

[illegible]

तत्र परंपरया भासते १ । सादिवत्वंतरमितिरु
६ अपभ्रंशादित्यनेनतदंशसाधुत्वमि ति १

दित्यमेव बहुत्वे। कश्चित्तु बहुवचनमेकत्वे विशिष्टं प्रकृतिविशेषसमभिव्याहारएव बहुत्वे निर्यन्त्रयोगाच्छक्तिवैचित्र्यमा
ह॥ शब्दस्पर्शरूपरसगंधपदं न गुणिलक्षकं रसादिभ्यः श्वेतिपुरं मत्वर्थीयविधानात्। गौणी तु लक्षणाविशेषो
यत्र सादृश्यमेव संबंधः। यथा गौर्वाहीक इति न्यायसांप्रदायिकाः। मीमांसकास्तु मुख्यावृत्तिः शक्तिरेव तत्प्रावएव
लक्षणोपासनात्। यथा गंगायां घोष इत्यत्र गंगायां घोषवासोऽसंभव इति मुख्यार्थान्वयबाधानंतरं तीरे लक्षणेति
५ उपमानखंड पृ. २२९ अनं. पं. १ ६६ ॥५ ॥ लक्षणाबीजं तु मुख्यार्थान्वयानुपपत्तिरिति मणिकृतः। तात्पर्यानुपपत्तिरिति संप्रदायः। लाक्षणिकं पदं नानु
भावकं लक्ष्यान्वितस्वार्थबोधकस्य समभिव्याहृतपदांतरादेशक्यस्यानुभावकत्वादिति संप्रदायः। नव्यास्तु मणिकृतः ६
लाक्षणिकं पदमप्यनुभावकमाहुः॥ शाब्दबोधे साधुत्वनिश्चयाभावोऽपि हेतुः। नचैवमपभ्रंशादन्वयबोधेन स्या
असाधुत्वनिश्चयवती १ दिति वाच्यं मिथ्यापत्तेः। व्युत्पन्नानां तस्मादितरसंदर्भादन्वयबोधः पामराणां तु शक्त्यारोपादेवेत्यतो नाकुतोऽपि विरोधः। असाधुत्वनिश्चयरहितानां तु १
न च साधुत्वमसाधुत्वाभावः किंतु साधुत्वं ॥ उच्यते॥ व्याकरणव्युत्पाद्यत्वं साधुत्वं। यः शब्दो यत्र व्याकरणेन व्युत्पा
दितः स तत्र साधुः अत एव गावीशब्दो गवि न साधुः। ग्रामं गामादयोऽपि न साधुः तथा प्रयोगाभावेन। निषेधकल्पनानुमा
नात्। व्याकरणं तु शब्दगुणदोषविवेचकं प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पनापुरःसरं शब्दान्वाख्यायकं वाक्यं।
प्रकृतिर्द्वेधा धातुः प्रातिपदिकं चेति भेदेन। न प्रकृतित्वे धातुत्वं सुप्प्रकृतित्वं प्रातिपदिकत्वं। तदाश्रयस्तु द्विविधः
सखंडोऽखंडश्च। आद्यो दंडीत्यादिः। अंत्यो गवित्यादिः। अस्य च जातिव्यक्त्याकृतयः शक्याः। मीमांसकमते तु जा
तिरेव शक्या। व्यक्तिस्त्वाक्षेपलभ्या। वैयाकरणानां मीमांसकमतपरिष्कृतिमात्रं। वेदांतिनां तु महासामान्यमेव शक्यमिति।

अखंडप्रातिपदिकस्य २ स्या १ ३ प्रातिपदिकत्वाश्रयः ३
१ व्यक्तिरेव शक्याऽऽक्षेपलभ्येति परिष्कृतिमात्रमित्यर्थः १

[illegible]

६ देवदत्तो ग्रामं गच्छतीत्यादौ क्रियाफलस्य संयोगस्य ग्रामे द्रुवकर्त्त्रीपि सत्त्वात् कर्तुः कर्मत्वप्राप्तौ तद्वारणाय परसमवेतेति क्रियाया

१ सरवींडाऽखंडप्रातिपदिकलक्षणे १ विभाग१ — १ दंडादेः अर्थान्तरत्वे १ — ६ द्वितीयपत्रेऽनेकपृष्ठ प· ९३ उक्तं ६ — इंडीतिपदे १ — लिंका १

इमा वेव भेदौ यौगिकरूढावितिक्रमेण व्यवहरंति· योगः संबंधः तत्प्रवृत्तिनिमित्तौ यौगिकः· नहि हि समुदायशक्त्या रूढिय
स्ति· प्रकृत्यादंडस्य प्रत्ययेन च संबंधस्य संबंधिनो बोधस्थितौ वैशिष्ट्यविशिष्टप्रतीत्युपपत्तौ तत्कल्पकाभावात्· प्रातिपदिक
स्य पंचविधत्वमपि व्यवहरंति· तथा च टीका· यदृच्छाशब्देन नाम्ना विशिष्टोऽर्थ उच्यते· यथा डित्थ इति· जातिशब्देन जा
तिविशिष्टो· यथा गौरिति· गुणशब्देन गुणविशिष्टो· यथा शुक्ल इति· क्रियाशब्देन क्रियाविशिष्टो यथा पाचक इति· द्रव्यश
ब्देन द्रव्येण विशिष्टो यथा दंडीति· प्रत्ययोपि सुप्तिङादिभेदेन बहुविधः· तत्र द्वितीयादीनां कर्मत्वादिकं शक्यं· सुवि
कारणां वपुस्त्वादिकं· परसमवेतक्रियाफलशालित्वं कर्मत्वं· करणत्वं च कर्मैव· कृत्याश्रयत्वं कर्तृत्वं· प्रतिग्रहक्रिया

विभक्त्यादेशानां कारकं

उद्देश्यः संप्रदानं· विश्लेषावधिरपादानं· अधिकरणत्वं स्वरूपसंबंधविशेषः· तिङोऽनुकूलयत्नत्वेन यत्नः शक्य इत्या

उदयनाचार्यः

चार्याः· यत्नत्वेन यत्नः शक्य इति तु न व्याप्तः अन्योत्पत्त्यनुकूलो व्यापारो भावना परनामा· शक्य इति भाट्टाः· कृति
शब्दोपनीतधात्वर्थं तया व्यापारः कथं तयोर्थे तिङ्· यथा वर्त्तमानत्वादिरिति प्राभाकराः· लिङ्लोट् पंचमलकारा
णां विध्यर्थकानां विधिः शक्यः· स च अभिप्राय इत्येके· आप्ताभिप्रायमात्रमित्याचार्याः· प्रवर्त्तनाऽभिधापरपर्यायास
इति भाट्टाः· कार्यमपूर्वापरपर्यायं कार्यत्वविशिष्टं सः कार्यत्वं च कृतिसाध्यत्वे तु देश्यत्वमिति प्राभाकराः· इष्टसा
धनत्वं सदिति टीकाकृतः॥ कृतिसाध्यत्वे सति बलवदनिष्टाननुबंधीष्टसाधनत्वं स्यादिति चिंतामणिकृतः· कृति
साध्यत्वं न शक्यं· किं त्वाख्यातमात्रशक्यायाः कृतेर्धात्वर्थे साध्यत्वसंसर्गमर्यादया लाभात्· तत्प्रकारकबोधस्क
पश्चात्प्रमाणांतरेणेति तु परमार्थः॥ इष्टसाधनत्वं वेष्टान्वयव्यतिरेकानुकूलान्वयव्यतिरेकत्वमेव हेतुः पंचम्याः
प्रयोजकत्ववदेषामभिधेयं· अतो न नित्ये विध्यन्वयविरोधः॥ ॥ शाब्दप्रमायां तात्पर्यप्रमा गुणो योग्यताप्रमा वा·॥ ११

अभिप्राय इक्ता· एवमग्रेपि ६

नित्ये संध्यावंदनादाविष्टसाधनत्वं न संभवति· प्रत्यवायप्रागभावस्य फलस्यानादितया प्रागभावाऽसंभवात् साधनत्वस्य पूर्ववर्त्तित्वस्य फलप्रा
गभावघटितत्वादिति तत्राह॥ इष्टसाधनत्वं चेति॥२

३॥ [illegible]

[illegible right-margin vertical note]

उत्कटकोटिकः संदेहः संभावना·४

तात्पर्यं च लिंगानि· अर्थः प्रकरणं लिंगं शब्दस्यान्यस्य संनिधिः· सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः इत्येवं क्रुवित
विनु· उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वताफलं· अर्थवादोपपत्ती च लिंगं तात्पर्यनिश्चये इति कृचितानि॥ ॥[illegible]॥
॥ ॥ निरूपितान्येवं चत्वारि प्रमाणानि॥ ॥७॥ ननु संभवोपि प्रमाणांतरं· कथमन्यथा संभवति मे चेत्तलमिति धीः
सर्वप्रचुरतरसाहचर्यस्य वेदनादबाधितबुद्धिरिति चेत्· न· संभावनेयमनुमानं वा॥ अत एवाऽनिर्दिष्टप्रव
क्तृकमिति होचुरिति प्रवादपारंपर्यमैतिह्यमित्यपि पौराणिकमतमपास्तं· तस्यापि शब्द एवांतर्भावात्· ॥
ननु संकेतग्रहे चेष्टातोप्यनुभवात्सापि मानांतरं· न च शब्देन चेष्टायाः संकेतग्रहात् तच्छब्दस्मृत्युपयोगिन्येव चे
ष्टा लिपिवदिति वाच्यं· तथा सत्यवाङ्मूकस्य ततो व्यवहारानापत्तेः तस्य चेष्टायां व्युत्पादकाभावात्· तथा हि· नता
वच्छब्दस्तथा· अश्रुतत्वात्· नाप्यनुमानं लिंगाभावादिति चेत्· न· यदैतद्विषयामसत्प्रवृत्तिरस्येष्टा भवति· तदा
मामुद्दिश्यायमेतादृशीं चेष्टां करोतीत्यनुमानादेव प्रवृत्त्युपपत्ते रथ्यादीनामिव· आँ वस्तुतस्तु व्यवहारेण पदाना
मिव चेष्टायामपि शक्तिर्न शक्या· निराकर्तुमिति सापि समयबलेन प्रमाणं· परं तु शब्द एवांतर्भवति· समयब
लेनानुभवसाधनं शब्द इति हि शब्दलक्षणमित्याहुः· अत्र निबंधकृतः कर्मत्वोपस्थापकविभक्तिविरहात्कन्वा

चेष्टायाः

यबोधकत्वं संभवतीति· तद्भिन्नं· अपभ्रंशे विनापि संकेतारोपेणेव चेष्टायामपि संकेतारोपः संभवति· तस्मा
त्सूक्तं चत्वारीति॥ तथा च पारमर्षं सूत्रं प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानीति· ॥ ॥७॥ ॥ [illegible] प्रमेयं त
द्द्वादशविधं· ॥ आत्मशरीरेंद्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गभेदेन· ॥ तत्रात्मत्वजाना
त्मा· प्रतिविग्रहं नाना· नित्यो विभुश्च· आत्मत्वं जातिर्भेदः यदि तु संसार्यात्मत्वमेव जातिः सुखादिसमवायिना

वच्छेदकतया प्रमाणविहानात्मत्वमिति मतं तदा ज्ञानवत्त्वादिकमेव विभाजकं सच द्विविधः ईश्वरो जीवश्च तत्रानि
त्यज्ञानेच्छाप्रयत्नवानीश्वरः सुखदुःखाद्याश्रयो जीवः सच सर्वस्यैव प्रत्यक्षः । तं त्वौपनिषदाध्युरवरूपमाहुः
बाह्यास्तु क्षणिकविज्ञानसंतानात्मकं । वयं तु तदुत्पन्नाश्रयं सुखिन महमात्मानं जानामीति प्रमाणकमाचक्ष्म
हे ॥ भोगायतनं शरीरं भोगश्च सुखदुःखसाक्षात्कारः आत्मविशेषगुणकारणमनःसंयोगवदन्त्यावयवि
वृत्तिजातिमत्वं शरीरत्वमिति प्रकाशकृतः । विशेषगुणास्तूक्तपादयः । यदाहुः । रूपं गंधो रसः स्पर्शः स्ने
हः सांसिद्धिको द्रवः । बुद्ध्यादिर्भावनांतश्च शब्दो वैशेषिका गुणा इति । द्रव्यानारंभकावयवित्वमंत्यावयवि
त्वं । इदं च प्रथमतो द्विविधं योनिजमयोनिजं च शुक्रशोणितसंनिपातजं योनिजं तच्च पार्थिवमेव तच्च द्विविधं
जरायुजमंडजं च । आद्यं मानुषादीनां अंत्यं पक्षिसरीसृपादीनां शुक्रशोणितानपेक्षमयोनिजं पार्थि
वादिभेदेन तच्च चतुर्विधमित्यत्र न विवादः । पार्थिवं देवर्षिनारदादीनां जलीयं वरुणलोके तैजसमादित्यलो
के वायवीयं वायुलोके इत्यस्तु पगमात् । उद्भिज्जं तु तरुगुल्मादिकं न्यायमनये न शरीरं नापि चेष्टाश्रयः शरी
रं वृक्षादिषु तदभावात् अन्तावाच्चपाषाणमध्यवर्त्तिमंडूकादिष्विति टीकास्वरसात् उपायकारसंमतं चैतत् ॥
केचित्तु वृक्षादिष्वपि तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरयं मतो वृद्धत्वं मरणजीवनादिमतीतेरित्युक्ता वैशेषि
कादिवच्छरीरत्वमेव वर्णयंति भाष्यकृतः तथा व्योमशरीरोपि परमात्मा श्रूयते इति व्योमादीनामपि शरी १२
रत्वमाहुः ॥ इंद्रियं षड्विधं घ्राणं रसनं चक्षुस्त्वक् मनः श्रोत्रं चेति । पार्थिवमिंद्रियं घ्राणं गंधग्राहकं आप्य

५ इत्यत्र न विवादः इत्युक्त्या जरायुजांडजोद्भिज्जस्वेदजरूपैश्चातुर्विध्येन विवादः टवेल मिश्रैः द्विविधमेव वृत्त्यादयामि ॥ उद्भिज्जेति ५
(शरीरस्य)
१ लक्षणमाह । पार्थिवमिंद्रियमिति ॥ घ्राणं प्रमाणमाह गंधग्राहकमिति ॥ एवमग्रेपि ॥ १

चक्षुषि प्रमाणं स्वयति रूपग्राहकमिति ॥ १

१ रसने प्रमाणं स्वयति ॥ रसग्राहकमिति ॥

रसनं रसग्राहकं । तैजसं चक्षुः रूपग्राहकं तदेकस्मिन् शरीरे एकमेव न तु प्रतिगोलकं नाना । गोलकमेव चक्षुर
प्राप्यकारि चेति दिङ्नागः । सां तत्र ग्रहणं तस्यात्मनो ज्ञानेऽधिकस्य च अधिष्ठानाद्बहिर्निर्गत्य विकिरणाद्विषयो
गतः । अत एव च बहिर्गावेन शक्तिविषये क्षणे । यदि वस्था तदा पश्येद्युन्मीलननिमीलनादिति तच्चैत
द्वार्त्तिकेऽतिविस्तरेण दूषितं व्यवस्थापितं च नयनस्याप्राप्यकारित्वमिति नत्वनयनस्याप्राप्यकारि
त्वे शाखावं द्रमसोस्तुल्यकालग्रहणं तस्मादिति वाच्यं मिथ्यापत्तेः क्रमिकत्वस्यैव वार्त्तिकोक्तत्वात् शक्यं
न६ च तिर्यग्गतेन चक्षुषा ग्रावच्छेदेन द्वयोः संयोगद्वयं तु तयोर्यौगपद्यं चापि समर्थयितुं । यत्तु तैजसस्य संसर्गि
द्रव्यतया बाह्यालोकच चक्षुर्गतावद्दूरवर्त्ति नयनारंते न यौगपद्योपपादनं तन्नयुक्तं अंधतमसे
खद्योतविद्युतोर्न्नेदिष्ठदविष्ठयोर्युगपदुपलंभस्यैवमप्यसमर्थनात् मध्ये तेजोंतराभावात् न
हि तावप्यभिवारंतः परस्पराश्रयात् आरंभे च बहिस्तस्य प्राप्तिः सत्वाच्च प्राभावारंभ इति । वायवीयं त्वक्
अत्र प्रमाणमाह स्पर्शेति ॥ ४ स्पर्शग्राहकं । आंतरिंद्रियं मनः सुखादिग्राहकं । बहिः पदार्थेषु परतंत्रं अन्यथान्धबधिराद्यभावप्रसंगा
त् । शब्दग्राहकं श्रोत्रं श्रोत्रवर्ज्जं यावंति बहिरिंद्रियाणि प्रत्यक्षहेतुग्राह्यजातीयगुणवंति नच श्रोत्रम
पि बहिरिंद्रियतया तथास्तु तथा चालोकिंद्रियशब्दांतरवदेव श्रोत्रं ग्राहकमिति वाच्यं मूर्तत्वस्योपाधित्वा
त् अत एव बहिरिंद्रियाणां मनोवैधर्म्यं न प्रत्यक्षहेतुग्राह्यजातीयगुणवत्त्वं श्रोत्रेऽसत्वादिति ना

मनसि प्रमाणं स्वयति सुखादिग्राहकमिति ॥ ४

त्रिकं। संख्यास्तु त्वेव बुद्धीन्द्रियं से वव विचित्रशक्तिम त्रयारूपादिसाक्षात्कार कारिणी। कर्मेन्द्रिया
णि वचो वाक्यादिपादपायूपस्थान्यधिकान्य ... कुः। वक्तृत्वं ... स्यवक्ष्यविशेष्यकसाक्षात्कार
कारणानि॥ अर्था अनियताः॥ शब्दस्पर्शरूपरसगंधास्तदर्था इति तु विशेषविभाग इति ... नत
द्विरोधः तस्य सामान्यविभागापेक्षत्वात्। तत्राभ्युपगमसिद्धाः सप्त। द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसम
वायाभावाः। द्रव्यत्वं जातिर्गुणवत्त्वं गुणान्यो ... न्यता वा। सा। यद्गुणत्वं तत्ताभावात्यंताभावः। गुणत्वम
पि जातिः कर्मभिन्नासमवायिकारणत्वं वा। संयोगविभागानपेक्षकारणत्वं कर्मत्वं। कर्मत्वं जातिर्वि
शेषो वा। नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वं सामान्यत्वं नित्यद्रव्यवृत्तयो व्यावृत्तिविशेषाः। समवायस्त्वेकः पूर्वपत्र २ अ॰प॰१३ कः१
वा। द्रव्यत्वादिषट्कात्यंताभाववत्त्वं भावत्वं। न तु नायत्वात्यंताभावः भावत्वं हि यादि अभावत्वा ... वच्छि
न्नसामान्यान्योन्याभावः॥ संप्रदायानुमतस्तदाऽन्योन्याश्रयापत्तेः॥ अथ साक्षात्परंपरासंबद्धा सत्ता।
तद्भातदत्यंताभावः केवलाभावाधिकरणकतमाऽत्वं तन्निगत ... तत्र तदभाव व्यक्त्यात्मको न पदार्थ किंतु
ज्ञकोपाधिः। अत्राभावत्वमखंडोपाधिरित्यप्याहुः। नास्त्यभावः पदार्थांतरं किंतु केवलमधिकरणं तत
स्य कालसंबंधो वा। ज्ञानमेवेति प्राभाकराः। अधिकरणं भिन्नो ... भिन्नश्चाऽभाव इति काह्वाः॥ ॥ द्रव्याणि १३
पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनांसि। ॥ सुवर्णमपि द्रव्यांतरमित्येकदेशिनः। अंधकारश्च
शब्दश्च द्रव्यांतरमिति नव्याः। गुणा रूपरसगंधस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपर

त्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्कारशब्दाश्चतुर्विंशतिरेव। एतेषु केचिल्लव
क्षिताः। तदुक्तं वायोर्नवैकादश तेजसो गुणा जलक्षितिप्राणभृतां चतुर्दश। दिक्कालयोः पंच षडेव चांबरे। महेश्वरेष्टौ
मनसस्तथैव चेति॥ कर्माण्युत्क्षेपणापक्षेपणाकुंचनप्रसारणगमनानि पंच। ॥ भ्रमणरेचनस्यंदनोर्ध्वज्वलनति
र्यग्गमननमनोन्नमनादयो गमनविशेषा एव॥ सामान्यं द्विविधं परमपरं च। परं सत्ता। अपरं द्रव्यत्वादि॥ वि
शेषास्त्वपरिमिताः। समवाय एकः प्रत्यक्षः। वैशेषिकाणां मतेऽतींद्रियः। प्राभाकराणां मते स जन्याजन्यभेदेन
द्विविधः। पुनश्च प्रत्यक्षोऽप्रत्यक्षतया। तत्रातींद्रियसं ... बंधिकोऽतींद्रियः॥ अन्यस्तु प्रत्यक्ष इति॥ भाट्टास्तु स
मवायं विशेषांश्च न मन्यंते॥ स्वीकुर्वंति च वैशिष्ट्यं संबंधांतरं शक्तिं च पदार्थांतरं। नैयायिकानां तु मते शक्तिः
कारणतैव। अभावस्तु प्रथमतो द्विविधः॥ संसर्गाभावोऽन्योन्याभावश्च। आद्यस्त्रिविधः। प्रागभावो ध्वंसोऽत्यं
ताभावश्चेति। प्रतियोगिजनकोऽभावः प्रागभावो। ध्वंसप्रतियोगिताभावो वा। जन्योऽभावो ध्वंसः॥ सदानन्तः संसर्गाभावः प्र
तियोगिवृत्तित्वाभावो वा त्यंताभावः। नीलघटात्यंताभावो पीतघटात्यंताभावो अधिकरणातिरिक्त एव। तत्रैव नीलघटात्यंता
भावस्याधिकरणात्मकत्वमेव। अयं चाभावो प्रामाणिकत्वान्न दोषावहः॥ तदाहुः कृष्णंस्त्विति ...
न्यत्रेति मन्यतां। प्रमाणेशरणे ... तेन भिन्नाऽभिन्नते यतद्दति अन्योन्याभावे संसर्गाभावादीनां भेदाद्यधिकरणम
व। अत्यंताभावस्य प्रतियोगि तत्प्रागभावध्वंसाऽभावरूपाः एवं प्रागभावस्यापि प्रतियोगि तदत्यंताभाव तद्ध्वंसाः।
तथा ध्वंसस्यापि प्रतियोगि तत्प्रागभावतदत्यंताभावाः। अन्योन्याभावस्य तु प्रतियोगितावच्छेदकोधर्म एव वाला
वः। तद्धिय एव तद्बु ... प्रतिबंधकत्वात्। ननु वं विरोधाभावेनाकाशात्यंताभावस्याकाशमनाधानस्यादि ति

५ यथा वायो रूपात्यंताभावो रूपि भेदश्च। तदितरो विशेषाभावः यथा तन्तु घटाभावः प्रागभाव प्रध्वंसयोरपि सामान्याभावत्वं

उदयनाचार्यप्रभृतयः १ नौवार२

नेत्सत्यमेवैतत्‌ सांप्रदायिकास्तु आकाशस्याभाव इति प्रतियोगिताभासते सावाभावाभावत्वमेतोर ॥ऽ
भिन्नाहकमानादेवाकाशस्य स्वात्यंताभावत्वसिद्धेसाकुः। लीलावतीकारप्रभृतयस्त्वभावाऽभावत्वधियः [redacted] प्रमात्वानुरोधेनाभावाभावो तिरिक्त एव नचानवस्था भूतलात्यंताभावात्यंताभावप्रतियोगिकस्यात्यंताभावस्य भूतलात्यंताभावानतिरिक्तत्वादित्याहुः। अत्यंताभावोन्योन्याभावश्च पुनः सामान्याभावविशेषाभावभेदेन द्विविधः सामान्याविच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावः सामान्याभावः ४ क्वचिदिति संसर्गाभावः पुनर्द्विविधः व्याप्यवृत्तिरव्याप्यवृत्तिश्च। यथा भूतात्यंताभावः संयोगात्यंताभावश्च। अन्योन्याभावस्तु व्याप्यवृत्तिरेव। केचित्तु अग्रे वृक्षः कपिसंयोगी मूले नेति प्रतीतेरव्याप्यवृत्तितामाहुः। प्रतियोगितावच्छेदकाभावत्वं स्वरूपसंबंधविशेषो वा॥ ॥ तेयाचि.. कदशिन २

अप्रोक्तपाद ॥ ॥ निरासाय सामान्यपद॥७

पृथिवीत्वसामान्यवती पृथिवी। ॥ रूपरसगंधस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्व [redacted] गुरुत्वद्रवत्वभावनेतरसंस्कारवती। सा च त्रिविधा। शरीरेंद्रियविषयभेदात्‌। विषयस्त्रिविधः मृत्पाषाणस्थावरभेदात्‌ प्राकारेष्टकादयो मृद्विशेषा एव। मणिवज्रादयः पाषाणविशेषा एव। वृक्षतृणगुल्मौषधिप्रभृतयः स्थावरविशेषा एव। ॥ ॥ अप्त्वसामान्यवत्य आपः। गंधरहिताभिषिक्तस्नेहसहितचतुर्दशगुणवत्यः। ता अपि पूर्ववद्विविधाः। विषयस्तु हिमकरकादिः। करकादिर्न पार्थिवोपष्टंभात्‌। ॥ ॥ तेजस्त्वसामान्यवत्तेजः ॥ रसगंधस्नेहगुरुत्वेतरसकलपूर्वोक्तगुणवत्तेजः तच्च पूर्ववत्त्रिविधं पुनश्चतुर्विधं उद्भूतरूपस्पर्शयोर्मिनाभावः। नवतेजस्त्वादिनारूपस्पर्शयोरनुमितिरेव उद्भूतयोर्वा अ[illegible]दनुद्भूतौ साधर्म्यनीतिवाच्यं तेजस्त्वादेरप्रयोजकत्वात्‌। उद्भूतत्वस्य प्रागभाववत्तीव तदुत्पत्त्यंताभाववत्त्वपि केचिद्विरोधाभा १४

२। अनुद्भूतरूपस्पर्शी। उद्भूतरूपमनुद्भूतस्पर्शी। अनुद्भूतरूपमुद्भूतस्पर्शी। यथा वह्निः चक्षुः प्रभा निदाघोष्मादि॥ नन्वनुद्भूतरूपस्पर्शी२

४शरीरेंद्रियविषयभेदेन भिन्नाइत्यर्थः४

३ तच्चेति पूर्ववत्पृथिवीवत्‌ तेजःशरीरेंद्रियविषयभेदात्त्रिविधमित्यर्थः ३ | तेजस्तत्त्वस्य [illegible]

वत्स्यति तत्त्वेन हेतुनारूपस्पर्शयोः साधने विपक्षबाधकं तर्कमाह॥ अस्त्विति॥१ ४दीपादिसत्त्वाद्रिणयापरप्रकाशिकायाः प्रभाया दीपादिनाम्न्युपत्वाद्दीपा

अरुणावच्छेवचि२

आदिपदाद्रूपस्पर्शसमवायितायाः १ अभिभूतौ रूपस्पर्शौ यस्य न तत्‌१

वादितिचेत्‌॥ नाश्रुत्वेन स्वरादिसमवायितायास्तेजस्त्वे नैवावच्छेदादिति दिक्‌॥ सुवर्णं तु अभिभूतरूपस्पर्शमेव अन्यथा लवक्कुड्याभिग्राहकतापत्तेः तदुत्पत्तिप्रसंगे उद्भूतरूपस्पर्शयोः संबंधात्‌ नवहेम्नोऽभिभूतरूपत्वेऽरुणवह्नेरिव परप्रकाशकत्वापत्तिरिति वाच्यं। तत्रापि वह्निसहचारिण्याः प्रभाया एव प्रकाशकत्वात्‌ अन्यथा पटे प्राप्तस्यैव वह्नेस्तत्प्रकाशकत्वेन संयोगे नपटदाहापत्तेः नवैवं दीपादिवैलक्षण्यं तस्याः स्वान्ताः तरीयकत्वात्‌ अनुद्भूतस्पर्शमेव तदिति केचित्‌ विषयसंह [redacted] मपि चतुर्विधं भौमं दिव्यमुदर्यमाकरजं चेति। भौमं तार्णपार्णिरणीयादिसृष्टं धनाश्च। दिव्यमविंधनं सौरविद्युद्वाडवादि। उदर्यमशितपीतस्य [redacted] रसादिभावेन परिणमनिमित्तं जठराग्निर्वा भक्षनिमित्तकं। आकरजं तु सुवर्णादि। तेजोमात्रोत्पत्तौ पवनो निमित्तमिति वा यो[illegible]वायुत्वजातिमान्वायुः। रूपरसगंधस्नेहगुरुत्वद्रवत्वनैमित्तिकगुणाश्रयः शरीरेंद्रियविषयप्राणभेदेन चतुर्विधः। विषयो त्वग्ग्राह्यमात्रस्पर्शाश्रयः शरीरे तत्संचारी पवनः प्राणः। सैव कोपि प्राणादिपंचविधक्रियाकारितया प्राणापानव्यानोदानसमानेति पंचसंज्ञां लभते। एते चत्वारः पृथिव्यादयश्चत्वारो नित्याऽनित्याश्च। आद्याः परमाणुलक्षणाः अंत्याश्चाणुकाद्याः ध्वंसाप्रतियोगित्वे सति सत्त्वमेव नित्यत्वं ध्वंसप्रतियोगित्वमनित्यत्वं। शब्दसमवायिकारणमाकाशं॥ तच्चैकं नित्यं परममहच्च शब्दसहिताः संख्याद्यः पंच गुणाः। तदेव शब्दसाक्षात्कारजनकादृष्टविशिष्टं कर्णशष्कु

सुवर्णमतरूपस्पर्शयोरनुद्भूतत्वकल्पनेत२

४यदि दीपादेरनुद्भूतरूपत्वं परप्रकाशकत्वं तदा सूर्यादिप्रकाशनार्थं दीपाद्युपादानमपार्थकं स्यादित्यर्थः ४

मुवर्णे धातुवैजात्यं [illegible] ४

स्वपदेन ब्रह्मादिकं। एवमग्रेऽपि॥६
तु काशि४ आकाशः ४

त्यवच्छिन्नं श्रोत्रमिति न्यायावार्त्ताः यदाहुर्बधिरस्य श्रोत्रं बाध्येति व्याहृतमिति॥ कर्णशष्कुल्युपहितं नभः
श्रोत्रमिति टीकाकारचरणाः एवं चेंद्रियधर्मता बधिरत्वादीनामुपपद्यते॥ भाट्टास्तु दिशः श्रोत्रमिति श्रुते
र्दिगेव श्रोत्रमित्याहुः॥ आकाशं नीरूपमपि सत्यरहं [illegible] कालस्त्रसत्कृति क्रमेव श्रोत्रमिंद्रियत्वेनैव सो
कत्वादिति कं। आलोकमंडलस्य बाह्यं प्रसत्स्यमेवेति मंडनमिश्राः॥ मूर्त्तद्रव्याभाव एवाकाश इति बाह्याः॥ ७॥
कालः परत्वापरत्वविशेषहेतुः संख्यादिपंचगुणवान् नित्यो विभुश्च। स चैकोऽप्युपाधिभेदेन भूतभावि वर्त
मानादिव्यपदेशं लभते। स्व[illegible]ध्वंसाधिकरणकालत्वं भूतत्वं। स्व[illegible]प्रागभावाधिकरणकालत्वं भावित्वं।
स्वावच्छिन्नः कालो वर्त्तमानः॥ ८॥ पूर्वापरादिप्रत्ययनिमित्तं दिक्। [illegible]ख्यादिपंचगुणवती विभुर्नित्या च।
सा चैकापि तपनपरिस्पंदालकोपाधिभेदेनैंद्र्यादिदिशासंज्ञां लभते॥ ९॥ आत्मा कर्त्ता॥ सुखादिसा [illegible] न.पं.१४३ क्रं: ६
क्षात्कारकारणमिंद्रियं मनः। संयुक्तमेवेंद्रियं साक्षात्कारमुपधत्ते। यदाहुः आत्मा मनसा संयुज्यते मन
इंद्रियेणेंद्रियमर्थेनेति। इंद्रियाणां प्राप्यकारित्वनियमात्। न च तथापि कृतेः पार्थिवादिपरमाणुजन्मनो न्यायासिद्धमि
ति वाच्यं। सुखसाक्षात्कारकारणतावच्छेदकजातेस्तत्र वृत्तौ सांकर्यापत्तेः। भूतादेरपि पृथिवीत्ववन्मूर्त्तत्वापत्तेश्च। तस्य गु १५
णाः संख्यादयः पंच। परत्वापरत्वसंस्काराश्चेति। तच्च प्रतिशरीरं नाना। परमाणु च॥ औपनिषदास्तु मध्यमपरिमाणं।
संकोचविकाशवत्। तदप्यसत् प्रत्यक्षव्याप्यत्वमनोतिरिक्तमेव वा। किं त्वपरिमितमेव तद्दिति भाट्टाः॥ १०॥
व्यापकं १

नैयायिकमते आह। तच्चेति॥२

सुखादिसाक्षात्कारेति॥ इंद्रियपदमात्मादावतिव्याप्तिवारणाय। ननु सुखादिसाक्षात्कारादेव मनःसिद्धिः युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिंगमिति सूत्रकृता युगपज्ज्ञानानुत्प
त्तिर्मनःसाधकत्वेनोक्तत्वादिति चेत् न। मनसो धर्मिणः सुखादिसाक्षात्काराश्रयत्वेन पूर्वसिद्धत्वात् [illegible] अतोऽणुत्वहि[illegible]दौ युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिरे
व प्रमाणं। युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिंगमिति सूत्रे च अणुत्वे इति शेषः। तेन यथोक्तार्थलाभो भवतीति ध्येयं॥ ५

५ एकः पाकजस्पर्शवान् पार्थिवावयवः अपरः अपाकजस्पर्शवान् पार्थिवावयवः [illegible] विनीलस्पर्शः
१ घटादावतिव्याप्तिवारणाय मात्रपदं। स्पर्शत्वजातावतिव्या
२ गुणपदं रसत्वजातावतिव्याप्तिवारणाय

चक्षुर्मात्रग्राह्यो गुणो रूपं। तच्च शुक्लनीलपीतचित्रादिभेदेन बहुविधं। सर्वमेतत् पृथिव्यां संभाव्यते। जले तु शुक्लमेव।
तेजसि च तदेव भास्वरमिति विशेषः॥ रसनग्राह्यो गुणो रसः। स च षड्विधो मधुरादिः। सर्वश्चैव पृथिव्यां संभाव्यते
जले तु मधुर एव रसः। घ्राणग्राह्यो गुणो गंधः। स द्विविधः सुरभिरसुरभिश्च। त्वङ्मात्रग्राह्यो गुणः स्पर्शः।
स चतुर्विधः उष्णः शीतोऽनुष्णाशीतश्चित्रश्चेति। तत्राद्यस्तेजसि। द्वितीयो जले। तृतीयोऽपि द्विविधः पाकजोऽ
पाकजश्च। तत्राद्यः पृथिव्यां द्वितीयः पवने। चतुर्थः परस्परविजातीयस्पर्शवदवयवारब्धे। ननु ना
चित्र६ स्ति स्पर्शः तस्मिन् सति अवयविनि स्पार्शनता कथमिति चेन्न। विजातीयस्पर्शद्वयारब्धविजातीयस्पर्शद्वयावच्छे
दकभेदेन वर्त्तमानादेव। अपि च [illegible] विजातीययोरारंभकत्वे चित्रो रसश्चित्रो गंधश्च स्याद्विशेषात्। अपि च चित्रस्य
र्शं प्रति न परस्परविजातीयस्पर्शत्वेन कारणता। चित्रस्पर्शादपि तदुत्पत्तेः। नापि साक्षात्परंपरासाधारणविजातीय
स्पर्शारब्ध[illegible]स्पर्शत्वेन द्व्यणुके तदनुत्पादापत्तेः। तत्कारणपरमाणुगतस्पर्शयोर्विरुद्धस्प[illegible]र्शानारब्धत्वात्।
एतेन चित्ररूपमपि व्याख्यातं। किं च रूपस्वीकारे चेत् नाश्चेतेन च बहुगोलके नारब्धस्पर्शो। चित्ररूपवत् नि
यमाद्याय्यं चेत्तमालजेते ति विधिः प्रसज्यते इति स्यात्॥ अत्र ब्रूमः॥ नैकस्मिन्धर्मिणि स्पर्शद्वयं संभवति। स
मानजातीयस्पर्शवदारब्धेऽपि स्पर्शद्वयापत्तेः। तत्र प्रागभावैकादेकः स्पर्श इति चेत् प्रकृतेऽपि दीयतां दृष्टिः
। अत्र विजातीयस्पर्शकल्पनामपेक्ष्य प्रागभावभेदकल्पनमेव लघीय इति चेत्। तस्याफलमुखत्वात्॥

[illegible]

तत्राप्यवच्छेदेन नानाकल्पाय चित्र४
वत्तेके चित्रस्पर्शः॥४

[illegible]

१ चित्रस्पर्शवत्त्विन्नैरूपमपि स्वीकार्यमित्यर्थः। ५ कार्यतावच्छेदकपरामर्शाधारणविजातीयस्पर्शत्वाद्यपूर्तत्वेन चित्रस्पर्शप्रतिबन्धस्य कारणत्वमेवेत्यर्थः ।५

४ नन्वेवमपसिद्धान्त इत्यत आह किंचेति।४

पि व· [redacted] प्रागभावभेदः कार्यभेदनियामकः कल्प्यः अतएव कल्प्यत इति चेत् समवायिकारणस्य· असमवायि
कारणयोश्च स्पर्शयोरेव वा एकमात्रस्पर्शजनकत्वकल्पनयापि तदुपपत्तौ विनिगमकाभावादिति दिक्॥ समवायिका
रणे कार्योत्पत्ताभावएव कार्योत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वादिति दिक्॥ ए[वं]
सति विजातीयरसादयोऽपि स्युरिति चेत् कानो हानिः। किंच यथाविनिगमनाभावे वा। तत्रास्पार्शनत्वप्रसंग इव
तत्र रसगंधयोरभावे किं विद्धि स्याद्वा· कारणतानुस्पर्शस्य निरूपकत्वेन· द्व्यणुके चित्रस्पर्शो नेष्यत इति·
बौ[..]द्धाधिकारे प्रतिपादितं। एतेन चित्ररूपं व्याख्यातं· अतएव मालत्यादौ तत्तदवयवे वैशिष्ट्यमानमानत्वं
व्याप्यवृत्तिनाम्नैन पर्यवसानगत एवं चैतौ विधीयत इति॥ एते वरूपादयः स्पर्शान्ता उद्भूता अनुद्भूताश्च।
वत्तुर्व्याण्वादिषु यथायथं विज्ञेयाः। केचित्तु ज्ञाने यथानुद्भूतत्वमतएव न सर्वज्ञानमनुव्यवसीयत इत्याहुः॥
उद्भूतत्वं जातिविशेषः। नवरूपत्वादिना परापरभावानुपपत्तिर्गत्वादिव्याप्यतारत्वादिवद्रूपत्वादिव्याप्यानां
तेषां नानात्वात् शुक्लत्वादिना· कारणरूपत्वादिसंयोगाश्रयोत्पन्नाविजातिभ्यां पुनः सांकर्य(त्वा)र्यमिति चे
त् तर्हि रूपवत्वानुद्भूतत्वमपि नानैवास्त्विति संप्रदायः उद्भूतत्वे नैवानुद्भूतत्वमपि व्याख्यातं॥ मणिकृत
स्तु उद्भूतत्वानुद्भूतत्वेन जाती· किंतु रूपत्वादिव्याप्यव्याप्यजातिमत्त्वमेवोद्भूतत्वं· तदभावोऽनुद्भूतत्वं १६
प्रत्येकं रूपेषु शुक्लतरतमत्वादिजातिसत्वात् कृष्णादिरूपेषु शुक्लत्वादिमात्रं तद्व्याप्यजातौ मानाभावादिति
प्राहुः॥ रूपादयश्च स्पर्शान्ताः पाकजाऽपाकजभेदेन पुनर्द्विविधाः तत्राद्याः पृथिव्यामेव· अपाकजेषु नियमः

२ रूपत्वादिव्याप्यं शुक्लत्वकृष्णत्वादि। तद्व्याप्यं शुक्लतरत्वकृष्णतरत्वादितद्वत्वं·२ ।४ अनुद्भूतत्वमपि जातिरेवेत्यर्थः।४

जन्यपृथिव्यामपि·२

॥ तत्रापि जन्यपृथिव्यामपाकजाः कारणगुणपूर्वका एवेति पीलुपाकवादिनो वैशेषिकाः। वर्यं त्वेकस्मिन्नेव घटे आमे श्या
मस्य पक्वे वरक्तस्य दर्शनात्तत्राप्यनियममाचक्ष्महे॥ मीमांसकास्तु एकैका एव हि नीलारुणादिवत्क्रमेण यदि तमका
नां रूपादीनां पाकजत्वमपाकजत्वेयोत्तयमपि नेच्छंति॥ पाकस्तु रसवद्द्रव्ये तेजःसंयोगो रूपवद्द्रव्ये तेजःसं
योगो वा। अतएव कृष्णलेपि पाकः॥ रूपादिपरावृत्तिः पाक इति टीका॥ संख्या त्वसामान्यवती संख्या एकत्वा
दिपरार्द्धपर्यंता। सा [..]वा व्यासज्यवृत्तिव्यासज्यवृत्तिभेदेन द्विविधा· तत्रैकत्वमव्यासज्यवृत्ति। द्वित्वादिकं तु व्या
सज्यवृत्त्येव। यावदाश्रयनिरूप्यत्वं व्यासज्यवृत्तित्वं· स्वरूपसंबंधविशेषो वा एकत्वं द्विविधं नित्यमनित्यं च· परमा
ण्वादौ नित्यं· कार्यवृत्त्यादौ समवेतं समवायिकारणगतैकत्वासमवायिकारणजन्यमनित्यं। द्वित्वादिकं त्वनित्यमे
व। तत्र द्वित्वं स्वाश्रयगतैकत्वद्वयाऽसमवायिकारणकं तत्तद्व्यक्तिगोचरापेक्षाबुद्धिनिमित्तकं क्वचिदपेक्षाबुद्धिना
शात्क्वचिदाश्रयनाशान्नश्यति· तथाहि· एकत्वद्वयज्ञानमथ द्वित्वोत्पत्तिः अथ द्वित्वनिर्विकल्पकं· अथापेक्षाबु
द्धिविनाशः अथ द्वित्वनाश इत्ये कः प्रकारः। यदा त्वपेक्षाबुद्धेः स्वाश्रयसमवायिविभागस्यैकदोत्पत्तिः· ततो
विभागात्संयोगस्य नाशोऽपेक्षाबुद्ध्या च द्वित्वोत्पत्तिः अथ द्रव्यनाशाद्द्वित्वबुद्धी· ततोऽपेक्षाबुद्धिवियोगनाशाद द्वि४
लपरः॥ एतेन त्रित्वाद्युत्पत्तिनाशावपि व्याख्यातौ· विशेषस्त्वेकत्वत्रयविषयिकापेक्षाबुद्धिस्त्रित्वं· एवं तद्व
दुत्तरविषया· बहुत्वं चित्वे वमधिकाधिकविषया पंचादिक्रमास्त्र तद्ब्रह्मति। इदं तु शंकाते न तु ज्ञानस्य द्वित्व
ग्रहवस्थायितया द्वित्वनिर्विकल्पोत्पत्तिकाले एव नाशो युक्तः नवतथा सति द्वित्वे सामान्यप्रकारकद्वित्वविशेष्यकं

ल्पीर
३ आरुपतरत्वमनुपपद्यते

२ अणुम हद्दीर्घह्रस्वेति। तत्र ह्रस्वपरिमाणमणु- यथा परमाणुद्व्यणुकयोः। ह्रस्वोऽणुपरिमाणं महत्त्वं यथा त्र्यणुकमारभ्य घटादिपर्यन्तेषु. आकाशादि
षु च। दीर्घपरिमाणमाकाशमोघपादयुस्तु दंडदैर्घ्यादिन्यायेन ह्रस्वपरिमाणं नाम न्यायमोक्षभावं शब्दे ... विक्ष्याप्त इत्यर्थः २

प्रत्यक्षेण स्यादतस्त्रिक्षणावस्थायितापि ह्रस्वीक्रियत इत्याह। इदृशप्रत्यक्षे मानाभावात्- द्वित्वविशिष्टप्रत्य
क्षस्य निर्विकल्पकादप्युपपत्तेः॥ इति। अत्र ब्रूमः उपादानापेक्षा न्यायाः हृते विषयसंबंधेपपत्तेः
ज्ञानस्य त्रिक्षणावस्थायितायां अपि क्षणत्वेन तादृशप्रतीत्युपलम्भे उपपद्यते। यत्नाय नेति॥ प्रत्यक्षा
रास्तु द्वित्वादिकमपि नित्येनित्यमनित्येकारणगुणपूर्वकमाश्रयनाशनाश्यमपेक्षाबुद्धिव्यंग्यमाव
क्षते॥ तन्न सम्यक्समानदेशानां समानेन्द्रियग्राह्याणां प्रति नियतव्यंजकव्यंग्यतायाः संभवेन द्वित्वप्रत्यक्षका
लस्थायित्वादिस्वरूपानुपपत्तेः द्वित्वादेर्नित्यत्वे तु जातितादुर्वारा। नव संख्यां गुणत्वेनोक्तामुत्प्रेक्ष्योपादनं सं
भवति। यदि त्वेकत्वं द्वित्वादिकं वा जातिरेवेति कश्चिद्ब्रूयात् तं प्रति किमुत्तरमिति चेत् तं प्रति परस्परापरत्वावानुपप
त्तिस्तत्पक्षकल्पनाप्रश्नेत्येवेति दिक्॥ परिमाणत्वसामान्यवत्परिमाणं- तच्चतुर्विधं- अणुमहद्दीर्घह्र
स्वंचेति- अणुत्वं जातिविशेषः तद्वदणु॥ तच्च द्विविधं नित्यमनित्यंच- आद्यं परमाणौ- तदेव पारिमाण्ड
ल्यमित्याख्यायते॥ तच्चानारंभकं॥ द्वितीयं द्व्यणुके-॥ महत्त्वमपि जातिविशेषः तद्योगि महत्- तदपि नित्यम
नित्यंचेति द्विविधं आद्यं गगनादौ- तदेव परममहत्त्वमिति किंतु त्वमिति व्यवहरंति॥ आद्यास्तु परमाणुद्व्य
णुकयोरणुत्वावान्तराणुत्वं- गगनादौ परममहत्त्वावान्तरत्वेन परममहत्त्वमित्याचक्षते॥ ह्रस्वत्वदीर्घत्वेअ
पि परिमाणत्वावान्तरजातिविशेषौ तद्वती ह्रस्वदीर्घे- तत्राद्यं अन्यादणुत्वसमानाधिकरणतया द्व्यणुकएव- १७
अन्त्यं तु अन्यमहत्त्वसमानाधिकरणतया त्रसरेण्वादावेव न त्वाकाशादावितियथाक्रमतगुणपदार्थप्रवेश॥
गुणभाषारूपग्रंथ १

२ अणुमहत्परिमाणयोरवांतरभेदमुक्त्वा ह्रस्वदीर्घपरिमाणयोः स्वरूपं अधिष्ठानंचाह॥ ह्रस्वत्वदीर्घत्वे इति॥ अपिशब्दादणुत्वमहत्त्वेयथा परिमाणत्वावांतरजातीतथा ह्रस्वत्वदी
र्घत्वेअपि परिमाणत्वावांतरजाती इत्यर्थः॥२
आद्यं ह्रस्वपरिमाणं २

१ नित्यह्रस्वत्वनित्यदीर्घत्वे २
३॥ नपरिमाणांतरे इति॥ नअणुत्वमह[illegible]त्वापेक्षया भिन्नेइ त्यर्थः ३
१ परिमाणे- नतु जाती १
अनित्य
२ अनित्यह्रस्वपरिमाणं द्व्यणुकएव- त्र्यणुकमारभ्य परमावयविपर्यन्तं दीर्घपरिमा[illegible]णमेव- नतु ह्रस्वपरिमाणं- १ नीलत्वेयं अत्र २६५ अंकः ७ ८ इदमुक्तं
नित्यत्वं २

नुसारिणः आचार्यास्तु ह्रस्वत्वदीर्घत्वे अपि नित्यानित्यभेदेन द्विविधे- तत्राद्ये परमह्रस्वत्वपरमदीर्घत्वे
परमाणुषु गगनादौ च यथासंख्येन- अंत्ये तु दाहने एवेत्याहुः मतद्वयेपि समिदादि[illegible]दण्डादिकमपे
क्ष्य ह्रस्वव्यवहारोऽणुव्यवहार[illegible]मात्रह्रस्वत्वव्यवधेयं॥ लीलावतीकारस्तु- ह्रस्वत्वदीर्घत्वे- न परिमाणांतरे-
किंत्वणुमहत्त्वयोरवांतरविशेषावेवेत्याह॥ तत्रानित्यमणुत्वं ह्रस्वत्वं परमाणुगतद्वित्वासमवायिकारण
कत्वात् संख्यायोन्यैव महत्वदीर्घत्वे तु क्वचित्संख्यातः क्वचित्परिमाणतः क्वचित्प्रचयतइत्येवं त्रिविधे- तत्र त्र
सरेणौ महत्त्वं दीर्घत्वं च द्व्यणुकगतत्रित्वसंख्यया समकालमुत्पाद्येते। तयोश्च समवाय्यसमवाय्यभेदे
पि- भेदः प्रागभावभेदाद्दृष्टभेदाच्चेत्याचार्याः स्वल्पपरिमाणकारणत्रय्या रचितं ह्रस्वमपेक्ष्य महापरिमाणे
न कारणत्रयेन- कारणद्वयेन वारचितेच घटे महत्वदीर्घत्वे परिमाणयोनिनी॥ द्वितूलकेतु ते प्रचयहेतुके इति।
चतुर्विधमपि ज्ञन्यं चैतत्परिमाणं [illegible]आश्रयनाशादेव नश्यति। देवदत्तादिशरीरे तु
बाल्ययौवनवार्द्धकेषु भिन्नभिन्नमेवेत्यतत्परिमाणस्य नोक्तनियमभंगः। तेरे तु तत्राश्रय एक एव प्रत्यभिज्ञा
नादिति मन्वा[illegible]नाः परिमाणांतरोत्पादमाहुः॥ [illegible]॥ इदमस्मात्पृथगिति व्यवहारहेतुर्गुणः पृथक्त्वं- इदं चाद्विवि
धं- एकाश्रितमनेकाश्रितंच- एकपृथक्त्वं प्रथमं- द्विपृथक्त्वादिकं तु द्वितीयं- तत्रैकपृथक्त्वं- नित्यगतं नित्यं- अ
नित्यगतमनित्यं कारणगुणपूर्वकं च- द्विपृथक्त्वादयस्त्वनित्या एव पृथक्त्वेषु समवायिकारणकाः
एकपृथक्त्वद्वयादिगोचरापेक्षाबुद्धिनिमित्तकाः- एकपृथक्त्वमाश्रयनाशादेव नश्यति- द्विपृथक्त्वादिकं तु

एक २
भा हृ: ५

२लीलावतीपत्र२६।अनं।पं-१०। विद्यमानस्यैव वा संयोगस्य त्वादित्यै येन संयोगस्य व्याप्यवृत्तित्वं प्रति हीति ॥२

क्वचिदपेक्षाबुद्धिनाशात्। क्वचिदाश्रयनाशात्। क्वचित्तु ताभ्यामिति विशेषः ॥ अन्यतरासिद्ध संयोगश्च अव्याप्यवृत्तिश्चाश्रय
श्च। अमुं लीलावतीकृतस्तु व्याप्यवृत्तिं आहुः स्तु एकमात्रवृत्तिमन्यंते। स चायं त्रिविधः। अन्यतरकर्मज उभयकर्मजः सं
योगजश्चेति। तत्र स्थाणुश्येनयोः संयोगः प्रथमः। मल्लयोः संयोगो द्वितीयः। तृतीयस्तु कारणाकारणसंयोगहेतुकः
सर्वा कार्यसंयोगः स च क्वचिदेकस्मात् क्वचिद्द्वाभ्यां। क्वचिद्बहुभ्यश्च जायते। तत्राद्यो हस्ततरुसंयोगजः कायतरुसं
योगः। द्वितीयो द्वाभ्यां तंत्वाकाशसंयोगाभ्यां द्वितंतुकपटस्याकाशेन संयोगः ॥ तृतीयो बहुतन्तुसंयोग तुरीसंयो
गेभ्य एकः पटतुरीसंयोगः। क्वचिदेकस्मात्संयोगात्संयोगद्वयमुत्पद्यते। यथा पार्थिवपरमाणुना जलपरमाणोः
संयोगाज्जलद्व्यणुके पार्थिवपरमाणुसंयोगवत् पार्थिवद्व्यणुकेपि जलपरमाणुसंयोगः। द्व्यणुकद्वयसंयोग
स्तुताभ्यामेवोत्पन्नाभ्यामिति। क्वचित्कारणनिरूपितसंयोगादपि संयोगः यथा याजोत्तरदेशसंयोगात्पुरुषोत्त
रदेशसंयोगः। न च तत्र पुरुषकर्मणो [illegible] संयोगः। पुरुषे कर्मणः प्रत्यक्षबाधात्। नं वसंयुक्तसमवायमात्रं तं दर्प संयुक्तसंयो गमात्रं तत्र द्रष्टव्य ६
सिद्धांतात्। एतेन केशात्संयोगत्वावांतरजाती। तथा च कुमारत्व कर्कशत्वे च पृथिवीमात्रवृत्तिसंयोगवृत्ति जाति
भेदौ वैशेषिकास्तु स्पर्शवृत्ती तावाहुः। किन्तु नोक्तनाशिपरस्परसंयोगः। अन्यतरकर्मादेरभावात्। मीमांस
काः केवल पुनरन्यतरकर्मादीनां परस्परव्यभिचारिणां [illegible] मकारणतयाऽनंतर्यमेव संयोगकारणमि १८
च्छंतः तयोरपि संयोगो जायत इत्याहुः। अपरे तु तयोरस्त्येव संयोगः। किंतु नित्य एवेति विशेषमाचक्षते। कंदली
कारस्तु क्वचित्कर्म संयोगो संख्यापि संयोगमुत्पादयति। तथाहि। श्येन चरणक्रिया ततो विभागः श्येनावयविक्रमे
५संयोगजः कायतरुसंयोगो व्याख्यातः। तथा [illegible] विभागात्पुरुषपूर्वदेशात् विभागोपि। प्रशि। धिजत्वनिविडत्वे ५

६ पुरुषोत्तरदेशसंयोगो नास्त्येव किंतु यानेरकत्तरदेशसंयोगः यानेनपुरुषस्य संयोग इति संयुक्तसमवायेनोत्तरदे
शसंयोगः पुरुषे नप्रत्यक्षादिति शंकते। न च संयुक्तसमवायमात्रं तदिति ॥६

अन्यव संयोगस्य कारणत्वेन अनुप्रवेशो जक्ष्तलीयऊहनीय इत्यर्थः ३ योग १ ४ आश्रयनाशः विभागाभ्यां ४ श्येन २

[illegible] त्येकः कालः ॥ ततो विभागेन पूर्वसंयोगध्वंसः ततः क्वचित्कर्मणाऽवविभागात् एकः कालः ॥ ततश्चरणस्थाणुसंयोगः श्येनविभा
गात्पूर्वसंयोगनिवृत्तिरित्येकः कालस्तदनंतरं चरणस्थाणुसंयोगेन श्येनकर्मणा च स्थाणुसंयोगः एवमुभयकर्म
उभयकर्मजे पि संयोगे ३ जोपि संयोगानुप्रवेशो लक्षणीय इत्याह ॥ त्रिविधस्यापि संयोगस्य नाशः क्वचिद्विभागात् क्वचिदाश्रयनाशात्
क्वचित्तु आश्रयविनाशसमकालं तत्वेतरे कर्म [illegible] विभागाभ्यामित्याहुः ॥ विभागत्वं जातिविशेषस्तद्वान्विभा
गः। सोपि च संयोगवत् त्रिविधः कारणाकारणविभागजो द्विविधः कारणमात्रविभागपूर्वकः कारणाकारणविभा
गपूर्वकश्च। आद्यो द्व्यणुकवति परमाणौ उत्पन्नेन कर्मणा परमाणुद्वयविभागपूर्वकः परमाण्वाकाशविभागः द्विती
यस्तु हस्ततरुविभागजः कायतरुविभाग इत्याहुः। तत्र परमाणुकर्म तेनैव परमाण्वंतराद्विभागवत् समकालमेवउत्तर
कालमेव वाकाशादपि विभागोत्पत्तेः तस्य विभागजत्वमेनाभावात्। विनाशस्तु त्रिविधस्यापि क्वचिदुत्तरसंयोगा
त्। क्वचिदाश्रयनाशादिति ॥ ॥ परापरप्रत्ययासाधारणकारणे परत्वापरत्वे [illegible] द्विविधे। दिक्कृते कालकृते च
तत्रैकस्यां दिश्यवस्थितयोः पिंडयोः संनिकृष्टमवधिं कृत्वा यमसाद्विप्रकृष्ट इत्येवं परत्वाधारे या बुद्धि
रुत्पद्यते। तां निमित्तमासाद्य पिंडपरदिक्प्रदेशसंयोगेनासमवायिना विप्रकृष्टे परत्वमुत्पद्यते। विप्रकृष्टम
वधिं कृत्वाऽयमस्मात्संनिकृष्ट इति या मतिस्तामासाद्य पिंडसंनिकृष्टदिक्प्रदेशसंयोगेन संनिकृष्टे पर
त्वमिति दिक्कृतयोरुत्पत्तिः। कालकृतयोस्त्वनियतदिगवस्थितयोर्युवस्थविरयोरयमस्मात्परत्वं तुरीको
लोजन्मो[illegible] वा नमवधिं कृत्वा स्थविरे विप्रकृष्टबुद्धिरस्तां निमित्तमासाद्य स्थविर परकालप्रदेश

तरितं १ पिंडात्परोयो दिक्प्रदेशस्तत्संयोगेने त्यर्थः ४ परत्वाश्रयपिंडापेक्षया। संनिकृष्टे- कालदिक्प्रदेशस्तत्संयोगेन ३

त्वर

संयोगेन रूप विशेषवत्त्वं । अस्मात् उत्पन्न तपनपरिस्पंदादि तज्जन्मेत्वेवमपेक्षाबुद्ध्यनुगृहीतेनापरकाल
प्रदेशसंयोगेन पूर्वं निसमवेतेन त्वपरत्वमुत्पाद्यते ॥ विनाशस्त्वनयोरपेक्षाबुद्धिसंयोग द्रव्यनाशात्पृथक्पृ
थक्कृताः ॥ कालकृतास्त्वपि विनाशः सन्निकर्षतयोरित्यपायैः संगृहीतः ॥ ॥ गुरुत्वं पतनासमवायिका
रणमतीन्द्रियं यावद्द्रव्यभावि । केचित्तु नास्त्येव धूमे गुरुत्वं अन्यथा तत्कार्यस्य पतनस्यापत्तेः नवालै
धूमं वस्त्रे तास्मिंस्तु दृष्टमेवेति वाच्यं तस्यतनो [illegible] त्वादित्याहुः । द्रवत्वनित्यवृत्ति नित्यं । अन्यवृत्त्यनित्यं
कार्यगुणप्रक्रमोत्पाद्यमाश्रयनाशनाश्यं ॥ ॥ द्रवत्वं स्यंदनासमवायि । द्वैविध्यं नैमित्तिकं सां
सिद्धिकं च । आद्यं भूतेजसोर्घृतादिसुवर्णादिनोः । अन्त्यं जलमात्रवृत्ति । तत्राद्यस्योत्पत्ति विनाशप्रकारौ
पार्थिवरूपाद्युत्पत्ति विनाशतुल्यौ । द्वितीयस्य तु गुरुत्ववदिति ॥ ॥ स्नेहत्वजातिमान्स्नेहः मृदादीनां
संग्रहहेतुः अस्यापि गुरुत्ववन्नित्यानित्यत्व निष्पत्ति विनाशप्रकाराः ॥ ॥ बुद्धित्वजातिमती बुद्धिः सा च
नित्यानित्या च । आद्येश्वरस्य । अंत्या जीवानां । पुनश्च सा द्विविधा स्मृतिरनुभूतिश्च । अंत्यापि द्विविधा प्रमा
प्रमा च । अनयोराद्यस्त्वं संशयविपर्ययभेदेन त्रिविधः । स्वप्नः पुनर्धर्मविशेषजन्यत्वेत्प्रमाया
यामधर्मविशेषजन्यत्वे द्रुमएव निविशते । वैशेषिकाणां तु स्वप्नो विधैवेति । स्वप्नवहनाडीमनःसंयोग 19
जं ज्ञानं स्वप्नः सा चेयं बुद्धिः परोक्षत्वापरोक्षत्वाभ्यामपि द्वैविध्यं लभते । तत्राद्यावत्तु विधा । स्मृत्यनु

१ परोक्षत्वं ज्ञातिरित्यग्रे पत्र २५ अं० पं० १३ स्फुटं । [illegible] वपि [illegible] स्पष्टखंडेऽनुपलब्धिवादे पत्र ५८ अं०
पं० ४ परोक्षत्वं ज्ञातिरित्युक्तं । परोक्षत्वं न ज्ञातिरनुभूतत्वेन संकराद्धि तु साक्षात्कारि । भिन्न ज्ञानत्व मित्य
भिप्रायवद्धिते तत्रैवोक्तं ॥ १

साक्षीनर मतेर

मितिः प्रत्य — मितिशाब्दी भेदेन । सा चेयं बुद्धिरतीन्द्रियेति भाट्टाः । स्वप्रकाशेति प्राभाकराः । बाह्या च । तत्र स्वो विषमाया
एव बुद्धेः स्वविषयत्वमहारहे तु स्वमेव स्वप्रकाशत्वमिति प्राभाकरस्य स्वाकर्मण एव स्वस्याः स्वविषयत्वमे
व स्वप्रकाशत्वमिति नव्य प्राभाकराणां बाह्यानां स्वमतं । अस्माकं त्वनियमः कादिदंतीन्द्रिया यथा व्यवसि
विकल्पकादि । काचित्तु स्वप्रकाशा यासर्वविषयिका अपरा तु परप्रकाशा प्रत्यक्षा च । यथा पीश्वरधीर
कर्मीभूतामेव स्वां विषयी करोति । भगवति सैषा साक्षात्ता वेन विषयी कृतायाधियः परसमवेतत्वि
यापलशालित्वाभावात् । योगज धर्मसामान्यलक्षणसंनिकर्षजन्या तु स्वकर्मीभूतामेव स्वां विषयी
करोति । तस्याः स्वस्याः संस्कारजननादिति ॥ ॥ सेयं बुद्धिः धारावाहिकापि । अभावतोयं धारेय
मिता कारा समान विशेष्य कानेकज्ञानानि प्रकारा । प्रत्यक्ष बुद्धिः यथा वा वह्निव्याप्य धूमवत्त्वेन
पर्वतस्य पक्षतायामनुमितिसाधीना वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतो वह्निमानित्येवमाकाराणां नानाधीरिति
। नन्वप्रथमेक्षणे एव द्वितीयादिक्षणोत्पत्तिकानि ज्ञानानि कुतो नोत्पद्यंते । द्वितीयादिक्षणोत्पत्तिकज्ञा
नानां उत्पादनियामकं सन्निकर्ष [illegible] विशेषः सकलदानाक्षी तिवेत् । अस्त्वेवं किंतु तथाप्यनुमिता वगतेः
संनिकर्षविशेषकारणत्वे । इंद्रियार्थसंनिकर्षाभेदेपि धारावाहिकज्ञानानिविशिष्येत इति निबंधविरोध
श्चेति ॥ अत्रोच्यते ॥ उत्तरोत्तरज्ञानोत्पत्तौ पूर्वपूर्वज्ञानानां सामान्यतः कारणत्वाभावान्न विशेषणो
ण्णापि कारणता यां फलो न्नयेत यात्प्रथम क्षणे तेषामभावान्न द्वितीयाद्युत्पत्तिः ॥ ॥ स्वाश्रय समा

तद्ज्ञान [illegible] वह्निलेन कारणता । तदुत्तरं ना वह्निज्ञान वह्निलेन कार्यतेत्येवं प्रकाराणि स्युः । २   विशेषणज्ञानत्वेनर   क्रमप्राप्तं सुखं लक्षयति १

स्वाश्रयेति रवत्वातिरि

स्वपदेन सुखत्वं ज्ञातिः तस्याश्रयः सुखं अर्थात् तेन समानाधिकरणः समानकालीनश्च यः साक्षात्कारः अर्थात्सुखगोचरः तस्य या विषयता तस्याः या आदुः
किंचिदव्याप्तिकं १
कायाजातिरर्थात्सुखत्वं तद्वत्सुखमित्यर्थः १

नाधिकरणसमानकालीनसाक्षात्कारविषयताव्याप्यदुःखत्वेतरजातिमत्सुखं॥ इदं च चतुर्विधं यथा मृगया
दिषु किंचिदाभिमानिकं यथा तु चंदनादिषु किंचिद्वैषयिकं मत्सुरभिमधुरगौरगांधर्वादिसंनिकर्षाज्जायते
। ननु संनिकर्षेनिसुखहेतुः सत्यपि तस्मिन्विषयाऽज्ञानेसुखानुत्पत्तेः किंतु विषयज्ञाने सत्येवसुखोत्पत्तेश्च
विषयेंद्रियसंनिकर्षः ३
नमेवतथा। नन्वेवं योगिनामस्त्वपि सुख... चंदनादिसंयोगे तदापत्तिः नयेष्टापत्तिः कायव्यूहेंद्रियार्थवि
मर्णवैयर्थ्यादिष्टानिष्टसाक्षात्कारस्यैकस्मिन्नेवशरीरेमनुसैव सिद्धत्वादितिचेत् न कायव्यूहं विनाभोग विषयगोचरं
योगपद्यानुत्पत्तेः एकदैकावच्छेदेन नानासुखसाक्षात्कारानावश्यकेबहिरिंद्रियलौकिकसंनिकर्षजन्यसाक्षा
त्कारत्वेन हेतुत्वादितिचेत् न। साक्षात्कारजनक... संनिकर्षत्वेनापि हेतुत्वाद्विनिगमकाभावादितिदि
विषयेंद्रियसंनिकर्षस्य सुखहेतुत्वं साधयति। नेति॥ १
क्॥ किंचिन्मानोरथिकं यथास्य विपुत्रजन्मादिनोत्सवाविताद्विरुत्पद्यमानमिति। ननु स्वप्नांतिकं सुखं
पेन मंस्यात् आत्मीवतत्र स्वप्नसुखप्रतीते बाधकं विना प्रमात्वात् चंदनादिसंनिकर्षकसुखविशेष
एवहेतुरतोनकारणबाधोपि कारणं चतत्र स्वाप्नो विषयसाक्षात्कार एवेतिचेत् न चंदनादिजन्य
सुखजातीयत्वस्यैव तत्रानुभवेनेतरकारणत्वाकल्पने कारणबाधेन कार्यस्यासत्वात्तत्प्रतीतेर्भ्रमत्वात्
नवस्वप्नो न सुखं नवा दुःखं यदि तदुत्पन्नान्यतरसाधनमापन्नस्याद्दृष्टाधर्मकार्येनिस्यात् स्वीकृतं च तथा २०
त्वमन्यथा स्वप्ने वैचित्र्यानुपपत्तेरिति वाच्यं स्वप्नस्य दुःखसाक्षात्कारत्वेनादृष्टफलत्वात् भोगएव
स्य ह्यदृष्टप्रधानं प्रयोजनं न तु सुखमानेक्रम्यथाभोगोनस्यात् दुःखमानेन नचितेवतथाचारात् नस्या
द्भोगस्यावश्यकत्वं अतएवटीका सुखदुःखबुद्ध्युत्पादएवधर्माधर्मयोरुपभोगः सुखदुःखोत्पादक धर्माधर्मकार्यत्वं ४
सुखदुःखे २ स्वप्नसुखे ६ सुखदुःखे २ ननु १
नचेति। तथा च स्वप्ने वास्तवं सुखमंगीकार्यमतो न तत्प्रतीतेः स्वप्नांतर्वर्तिन्याः भ्रमत्वमितिभावः ४

इच्छायामेयन्ते ४
दुःखे २ १ क्रमभावात्दुःखेस्रयत्तिःसुखेति १

ति। सुखमेवधर्ममात्रजन्यशरीरोपभोग्यं स्वर्गइत्युच्यते। सुखं ज्ञानविशेषइति बाह्याः॥ सुखलक्षणमेवदुः
खत्वेतरपदस्थानप्रातिद्वेष्यसुखत्वेतरपदं दुःखलक्षणे। इदं च द्विविधं ऐहिकमामुष्मिकं च। आद्यं दुरीश्वरोपसे
र्पणादिफलकं। अंत्यं अधर्ममात्रजन्यशरीरोपभोग्यं पतनरकइत्याख्यायते॥ ८॥ इच्छात्वजातिमतीच्छा। सा च
नित्यानित्या च। आद्या परमेश्वरस्याव्याजीवानां॥ ९॥ द्वेषोनयनादिवैकृत्यहेतुर्गुणः तस्य तु द्रोहः क्रोधो
मन्युरक्षमा अमर्षइतिभेदाः॥ १०॥ प्रयत्नत्वजातिमान्प्रयत्नः स एवउत्साह इति कृतिरितिचसैवक
पूर्वापरीभूततावनेति चोच्यते। स च नित्यानित्यभेदेन द्विविधः पूर्ववत्॥ अंत्यो पि पुनर्द्विविधः। कश्चिज्जीव
नयोनिर्यः सुप्तस्य प्राणापानादिसंतानप्रेरकः यो वाद्यबोधकाले मनसइंद्रियांतरप्राप्तिहेतुः। कश्चिदिच्छाये
त्रिः परादुपादाने तत्त्वादौ कृ विंदादेः करादिव्यापारहेतुः अत्र चेष्टसाधनताज्ञानमेव हेतुः कृत्यसाध्यत्वबल
वदनिष्टानुबंधित्वज्ञानेतुप्रतिबंधकेइतिटीकाकारानुयायिनः। कृतिसाध्यत्वबलवदनिष्टाननुबंधित्व
समानाधिकरणेष्टसाधनताज्ञानं तथेति प्राचीनमतं। फलज्ञानं तु न प्रवर्तकं किंतु विशेष्यकत्वात्तदाकृरावा
र्यः। फलज्ञानस्याप्रवर्तकत्वादिति। कश्चित्तु द्वेषयोनिः यः सर्पादौरज्जुबुद्ध्या तदुपादित्सोः सर्पइत्या
प्तवाक्यश्रवणाद्युत्तरमुत्पद्यमानः करादिसंकोचपलायनादिहेतुः सत्वार्थ निवृत्तिरिति विधारकप्रत्य
न इति हानमिति च गीयते॥ सुखदुःखासाधारणकारणं तावद्वेदकआतिमंतौ धर्माधर्मौ॥ विहितनिषि
द्धक्रियैकजन्यधर्माधर्माविति मीमांसकाः॥ मनसः परिमाणविशेषौ तावितिसांख्याः॥ चित्तस्यैव वित्तौ तरेणहिते
वासने २ श्रीमतः ज्ञातावितिशास्त्रकाः॥ आर्हतास्तु कायारंभकानंतसूक्ष्मा मूर्तिमंतः पुद्गलनामधेयास्तावितो
॥ ११॥ संस्कारत्वजातिमान् संस्कारः सत्रिविधो वेगोभावना स्थितिस्थापकश्चेति। तत्र वेगः कश्चित् कारणगुण
त्वं १

जीवयोनेनेने तिज्ञीवनं जीवनादृष्टं तत्तु योनिर्यस्य सः तथाहि

१ वैशेषिकसिद्धान्तेरवंडायित्रुपमनुभावते स्ववेति ॥१

३ वेगोभावना बनामैवेत्यर्थः ३

ति४ ॥ = १ कर्मविरंपराक्रमेन कः १ स्त्वा२

दुत्पद्यते कश्चित्तु कर्मण एव स्वस्य आपतनमेको ऽल्पसंयोगनाशफलो तीव्रभावनाप्येवमंत्यस्मृतिनाशया जन्मन्येकस्मि
न्नेकैवस्यादि ति वेत्सत्यं · अतएवानुभव एव सा भावनाहेतुरिति काणादाः। तन्न ॥ स्थायित्वेनोत्तरसंयोगत्वस्य तित्वमो
रेवनाशकताबच्छेदकत्वात् · तस्माज्ज्ञाने वैलक्षण्यं भावनारव्य मगुणः उपेक्षाऽपेक्षा गृहीतरविशिष्टनिश्चयादुत्प
द्यते · तस्यैव तु कदाचित्स्मरणात् कदाचिद्विरोधिसंस्कारात् · यदा कुतश्चित्कारणात् तल्लसाक्षात्कारस्य विपर्यय
साक्षात्कारं निवर्त्तयति · तद्भूनि तावदवासना विपर्ययवासनामिति ॥ कदाचिद्रोगादितः। सा नोद्बुद्धैव स्मृतिमा
धत्ते तद्बोधश्च सहकारिलाभः। सहकारिणश्च सदृशादृष्टचिन्तादयः स्मृतिबीजस्य बोधकाद्वैतं वेगादिता ॥ आ
मुद्रितं बोधिदर्शनं परिगृहीतं · तच्चकुविकल्पकमपि · तथा टीका · गृहीतसंकेतस्य प्रथममालोचनेन
[redacted] शब्दस्वसर्गरहितेनालोच्यमानेऽर्थे तस्यार्थस्य नेदस्य शब्दस्तेदेन संबंधाद् दृष्टविषयसंस्कारः प्रबुद्ध्यते प्रबुद्धश्च
शब्दस्मृतिं जनयति · यदाऽकुर्वत्संस्कारस्मरणं तत्रानन्तदप्यन्यहेतुकं पिंड एव दृष्टः स नः संस्कारमारयितुं क्रमस्त्विति ॥
स्थितिस्थापकस्त्वक्षयितामेव वह्नि शब्दानुमानयोर्यो अनुकूलत्वेन [redacted] स्थितिस्थापकेनार्थान्तर
वारणाय तत्र तदभावादिति कुसुमांजल्युपायस्वरसात्। स्थितिस्थापकस्य वृत्तिर्बु ति गुणत्वात्पर्यं तु दर्शनीतरीयमेव ·
अप्रयकाभाकरमते नैवोपायः। सिद्धान्तस्तु यथात्वा पृथमिति · स चायं वर्तमानोद्भवावयवसंनिवेशविशिष्टेषु कालान्
तरस्थायिषु आश्रयमन्यथाकृतं यथावस्थितं स्थापयति धनुःशाखाशस्त्रवस्त्रादिपुत्तुस्संवर्धितेषु तस्य कार्य २१
मनुभूयते · नित्यानित्यत्वनिष्पत्तयो गुरुत्ववत्तुल्याः ॥ शब्दत्वजातिमान् शब्दः। ननु श्रोत्रेन प्रत्यक्षं मानं · भेरीदेश

सदृशदर्शनाऽदृष्टचिंताहेतुकं नेत्यर्थः ६

कर्णसमवेतनार नतुशब्दमयाः ४

४ न्यायलीलावत्यां प्र ५२ऽ ऋ·पं० स्फोटात्मकशब्दस्य खंडने ४
४॥ शब्दान्तरमिति ॥ ध्वनि·वर्णान्यां भिन्नस्तृतीयः शब्दः स्फोट

शब्दस्य श्रोत्रसंनिकर्षाभावादितिचेत् · तथापि कर्णनिदान आद्यः संनिकृष्ट एवेति सप्रत्यक्षः भेरीदेशात्तत्तदा
रव्धध्वनेस्तत्तत्त्वाः। कितुवीचीतरंगन्यायेन भेरीदेशात् शब्देनारब्धो मध्यमो वान्त्यो वा कर्णसमवेतस्तस्यापि प्रत्यक्षत्वं
संनिकर्षसत्त्वादतः कापि नक्षतिः। स चायं शब्दो द्विविधः ध्वनिर्वर्णश्च · आद्यो मृदंगवंशादिनिमित्तकः। वायवी
याः संयोगविभागादेव ध्वनंमदृतिशाबरभाष्यं · अंत्योऽकारादिः स्फोटोपि शब्दान्तरमिति महाभाष्यं। स चायं श
ब्दः पुनस्त्रिविधः संयोगजो विभागजः शब्दजश्चेति · तत्राद्याद्यो वर्णः कंठताल्वाद्यभिघातजः तथा संयोगज एव
ध्वनिस्तन्त्र्याकाशादिसंयोगजसंयोगजश्च वंशदलोकाष्ठविभागाद्विभागजोपि · मध्यमश्चान्त्याश्च सर्वे ध्वनयो
ध्व८ वर्णाश्च शब्दजा एवेति विवेकः॥ तत्र बुद्ध्यादयः शब्दान्ताः नित्यज्ञानेच्छाकृतिवेगस्थितिस्थापकवर्जसर्वेऽवच्छेदे
दवृत्तयः। तत्र बुद्ध्यादेः शरीरमवच्छेदकं · धर्माधर्मभावनानां तु शरीरात्यंताभावात्यंताभावः। शब्दस्य तु वीणा
वनकर्णादिकं। एषु च रूप · रस · गंधस्पर्शाः · स्नेहमुद्भूताः वेगोद्भूता अप्यणुवृत्तयस्तेऽतीन्द्रियाः। तथातीन्द्रिय
कन्तिसामान्यगुणमात्रं आत्मैकत्वपरिमाणे अपि ॥ आत्मैकत्वं प्रत्यक्षमित्यप्येके मन्ते · गुरुत्वधर्माऽधर्म·
भावना · जीवनयोनियत्नाः। अन्यदीय बुद्ध्यादयस्त्वतीन्द्रिया एव · निर्विकल्पककल्पमपि तथा · नरसिंहाकारं च
वसाय्योवरं ज्ञानं तु न सर्वांशे वैशिष्ट्यानवगाहित्वात् तस्त्वनिर्विकल्पकपदेन मुख्यं · अतीन्द्रियत्वं संबंधितावि
च्छेदकविशिष्टज्ञानाभावात् स्वभावादेव वा · कश्चित्तु अनुद्भूतत्वात्तयेत्याह ॥ तन्न। उद्भूतत्ववदनुद्भूतत्वस्यापि
मूर्तगुणमात्रवृत्तितया एव सिद्धान्तत्वादिति · आत्माविशेषगुणमात्रे [redacted] आत्ममनःसंयोगोऽसमवायिकारणं।

ल२

ननु तदा विशेषगुणो न जायत इत्युक्तं · तदापि जीवनयोनियत्नस्य विशेषगुणस्योत्पाद स्वीकारादित्यत आह " जीवनयोनियत्नः क्वचित् ॥ ८

तदुक्तमिति ९

शरीरमनः संयोग शरीरप्राणसंयोगौ निमित्ते · । प्राणमनः संयोगोपि । निमित्तमिति मूलपाठः ॥ त्वङ्मनः
संयोगोपि तथेति केचित् · तन्न · प्रत्यक्षलक्षणसूत्री यदीकाविरोधात् · नहि सुखादिज्ञाने ऽनित्यपेक्षास्ति । कि
यमनः संयोगः इति हिंस्त्रा · रासनज्ञानकाले त्वङ्मनः संबंधे मानाभावात्तु तूपायविरोधाच्च · यदोपाये संबं
धपदं संबंधविशेषं त्वाच प्रत्यक्षफलोपधायकमभिप्रेत्योक्तमन्यथा शरीरमनः संयोगोपि कथं त्वचं सर्वशरीर
ततरः ५ व्यापिनी परिच्छिन्नस्यादि ति वाच्यं · रसनाधिष्ठानावच्छेदेन शरीरे त्वचो ऽसत्वात् · फलैकोन्नेयाहि सेतिदिक् ॥
शरीरान्तरोदारेणापि शरीरारोपेत रात्मविशेषगुणो कारणं · तथाचरीका · शरीरावच्छिन्नात्मानः शरीरोप
ऽनाः शरीरमेवात्मानं मन्यमानाः अर्थानिन्तुर्जयंतीति · यदा मनस्त्वचमपि परित्यज्य पुरीततिवर्त्तते तदा
विशेषगुणो न जायते · शरीरमनः संयोगाभावात् " जीवनयोनि[illegible]यत्नस्तु न विशेषगुण इत्येके ॥ तद्भिन्नत्वेन
विशेषणीयमित्यन्ये ॥ ॥ ॥ निरूपिता गुणाः ॥ ॥ ॥ उत्क्षेपणत्वादयो जातिविशेषाः लीलावत्यां । अथवो
र्ध्वदिक्संयोगजनकं कर्मोत्क्षेपणं । अधःसंयोगजनकं तदवक्षेपणं । निष्क्रियावयवा (इति) । भिमुखसंयोग
जनकं कर्माकुंचनं · । निष्क्रियावयवाभिमुखविरुद्धनानादिक्संयोगजनकं कर्मप्रसारणं · । उत्तरदेशसंयोगज
निका क्रिया गमनं · । उत्क्षेपणादिजन्यं योगचतुष्टयादन्यसंयोगएवोत्तरसंयोगः । तदिदं कर्ममूर्त्तद्रव्यमात्रवृ
त्ति · एकमात्रसमवेतं · योगपद्योत्पत्तिप्रत्यक्षं · परमाण्वादिगामित्वतो द्वियं · ॥ प्राचाकुर्वत्ववप्रत्यक्षमेवेत्याहुः । व्या
प्यवृत्तिर्न त्वाग्रे बहिर्महीरुहश्चलतीतिप्रतीतेः । क्वचिदव्याप्यवृत्तीति वाच्यं · अवयविकर्मणो यावदवयवक २२
र्मनियतस्य तत्र तदभावेनानुत्पत्तौ तत्प्रतीतेर्भ्रमत्वात् परंपरासंबद्धाग्रकर्मविषयत्वाद्वा ॥ ननु तथा नियमोऽ

तदाविशेषगुणो न जायत इत्युक्तं जीवनयोनियत्नस्यापि विशेषगुणो न जायत इत्येवं तद्भिन्नत्वेन विशेषणीयमित्यर्थः ।१७

५ तस्मिन् विनश्यदवस्थस्य कर्मणोऽनुपधानेन तत्पतिस्वरूपं तुल्यमिति | फलोपधानाभावमेव च्युत्वा दृश्यते · नहीति ३

सिद्धः · नत्वान्यथा विनश्यदवस्थस्यापि कर्मोत्पादापत्तिरिति वाच्यं · इष्टापत्तेः अस्तु वा वयवकर्मसामग्र्येव नियामि
मिका · अस्तु वा विनश्यदवस्थस्य कर्मस्वरूपायोग्यत्वं · तादृशस्य कदाचिदपि सहकारिलाभावात् · अथवा
विनश्यदवस्थं नष्टप्रायादीनामपि सामग्री त्वनवसिद्धं तत्रादिफलोपधानाभिप्रायेण नहि विनश्यदवस्थं जन्यस्य किंचि
त्प्रयोजनमस्ति · यतो न विनाऽदृष्टात्तदुत्पत्तिः संभवति · तस्य सुखदुःखसंविधानोपलक्ष्यधर्मेवेतरस्यो
त्पादादित्युच्यते · तदा तुल्यं तत्तस्य कर्मणोऽनुपधानमिति न्यत्रैकमात्रसमवेतत्वमुक्तं · तदपि नोपपद्यते ·
समकालोत्पन्नयोरवयवावयविकर्मणोर्भेदे मानाभावेन · तस्य व्यासज्यवृत्तित्वात् तुल्यन्यायेन पाकजाना
मवयवावयविरूपादीनामपि व्यासज्यवृत्तितापत्तेरिति चेदत्र ब्रूमः । अत्रोच्यते । न तावदव्याप्यवृ
त्तित्वं · वृक्षस्य चलनप्रत्येकसाश्रयदेशाद्विभागापत्तेः मूलदेशावच्छिन्नं चलनं तद्धेतुरिति चेत् · गौरवात् · मही
रुहो न चलति किं तु शाखैवेति विरोधिप्रतीतिसत्वाच्च · नापि व्यासज्यवृत्तित्वं · तथासति यावदाश्रयनिरूप्यतायां प्रकाशे
परमाणुद्व्यणुकयोरप्रत्यक्षतया कर्मणोऽप्रत्यक्षतापत्तेः योग्ययावदाश्रयवृत्तित्वस्य गृहीतान्तर्गत द्रव्यग
तकर्मप्रत्यक्षता परास्तं · प्रत्यक्षोपधायकगतत्वमपि नरान्तरप्रत्यक्षीक्रियमाणपरभागस्य
स्थमप्रत्यक्षता दृश्यामपि कर्मणः प्रत्यक्षतया परास्तं · कर्मप्रमा प्रत्यक्षीक्रियमाणयावदवयववृत्तित्व
मपि भग्नं त्रासा तस्यैव व्यासज्यवृत्तितया आपन्नापरास्तं । तस्माद्यो त्पादकं सर्वविलयभावदात्मसंयोगो यथा
वेष्टायाः यथा वा हस्तादिसंबद्धपुस्तकादिषु उत्क्षेपणावक्षेपणयोः । किं बहुनोक्तेन [illegible] ऽदृष्टवत्सर्व

कर्मणोः व्यासज्यवृत्तितायाः परकालं २

क्षेपणादिवत् १

अत्रपि मुरवी [illegible] क्रियाप्रति: कर्षणं तस्येत्यर्थः ८

स्यैवैकत्वं तु प्रयत्नस्यानि मित्तमेव । यथा नासापुटक्रिया मनः क्रिययोः तत्र वआयती छेदे प्रयो । निश्चयपूर्वकत्वं
स्वापस्था [illegible] पाद्यवहितप्रबोधकाली नमोऽस्तु जीवनयो निमित्तपूर्वकत्व मिति विशेष ॥ पदार्थप्रवेशक्रियारू
रूः ॥ कुविदन्नेवं दालसंयोगः यथास्फटिके सेहारहेतुपरमाणुकर्मणोः यथोर्ध्वगमो स्ति यज्ञिगमनस्य
वह्ने र्थोर्ध्वज्वलनस्य परीक्षाविशिनातुलारूढस्य तुलानमनो न्नमनयोः । यथावायमनस्य उपलक्षकमेगादेह
गोनिष्क्रमणस्यातिवाहिकशरीरस्य वेगपूर्वकस्वर्गिनारकादिशरीरप्रवेशस्य च' कचिदविज्ञाततः स्पर्शवद्वेग
वद्द्रव्यसंयोगो । यथा मुसलपत्नेष्टका [illegible] देवदत्तरवल पावाणादौ पातितस्य संयोगाद्युत्पतनाख्य कर्मणः यथा वा
प्रबलपवनसंयोगात् [illegible] पत्रचलनस्य ॥ कुचिन्नोदनं । नोदकनुद्यमानयोः परस्पर विभागाजनक कर्मतस्य जनको यः संयोगः
संयोगस्तन्नोदनं ॥ यथा धनुर्ज्यासंयोगः शरकर्षणस्य । कचित्संयुक्तसंयोगः यथैकस्या पद्मादि प्राक्कावाकृष्यमाणायां अप
रकृष्यमाणायां वा तत्र संयुक्तस्य तस्या कर्षणप्रकर्षणा [illegible] योः । कचिद्गुरुत्वं यथा पतनस्य । कचिद्द्रवत्वं यथा स्यंदनस्य । जनके ।
दनस्य । कचित्तु स्थितिस्थापको यथा आकर्णाकृष्टशरे धनुषि शरमोक्षे छातदनंतरं प्रयत्नस्यामपेक्षमाणादांगुलिसंयो स्रवणस्य
गादंगुलिकर्म । ततो ज्यांगुलिशरविभागः ततो विभागात्संयोगनाशस्ततो विनष्टे तस्मिन्प्रतिबंधकाभावात् धनुष्युत्तघमान
स्य मंडलाकारताया विरोधिनः सरलाकारतोत्पादकस्य कर्मणः कचिद्वेगो यथा ज्या संयोगा [illegible] नोदनोदास्यमिषुकर्म ।
ततो वेगस्ततस्तस्मात्कर्म । ततः शरज्याविभागस्ततस्तदुत्तरं कर्मणो जनितेन वेगेन पुनः कर्मांतरस्यैव मा पतनमेव कर्मसं
तानस्येति । विनाशकं कर्मणः कुचिदाश्रय [illegible] नाशः कचित्तु उत्तरसंयोगादित्वे [illegible] वं जिन तु उत्पन्नस्यैव कर्मणो विनाशि २३
का ॥ कचिदाश्रयनाशस्य यथा प्रथमे कर्मणि क्षणे यदा नाशकपरमाणौ कर्मणि परमाणौ विभागो

६ धनुषि ज्याशिषु यस्य शरज्यात कनीत्यादय [illegible] |धु ४
हस्तक्रिया आकर्षणं ६
रवा ४ २

२ तस्य च प्रयत्नवदात्मसंयोगात्पृथ्वदात्मसंयोगाद्भिन्नात । नोदन । संयुक्तसंयोग । [illegible] गुरुत्व । स्थितिस्थापक । कृवेगः । कर्मसमवायिकर । णमितित्रि
कं द्रदा नीनकाशी कमाहाविनाशस्तिवति २

३ ४ ५ ६ ७ ८

ऽवयवसंयोगध्वंसोऽवयवाणुकनाशोऽवयवपरमाणवाकाशविभागस्तत ॥ संयोगध्वंसोऽवयवपरमाणूत्तरदेशसंयोगोऽथक्रियाना
शइति ॥ यदा तु द्रव्यनाशकाल एव विभागज विभागोत्पत्तिरिति पक्षस्तदा तुषद्गुणावस्थायीति । इदं तु स्थात लम्
दा परमाणवादि कर्मणो उत्तरदेशसंयोगोत्पत्तिनीयस्तदैव वेदुत्तरदेशेकर्म । तदानीमुत्तरदेशसंयोगोत्पत्तिमुमर्हतीति
नाशकाभावात्कर्मणोऽधिककालस्थायित्वापि स्यात् ॥ तथा महाप्रलयसंपादककर्मणो नतत्वमपि स्यादिति चेत
न तद्दशायामुत्तरदेशेऽवश्यं कर्मोत्पत्त्यस्य तदुत्पत्तिप्रमानाभावात् । संदेहस्तु संभवति । किंचनोपि प्रत्यक्षकर्मणः [illegible]
संयोगचरमकारणत्वाच्च धारणेन दृष्टविरोधश्च नोदेतीति दिक् ॥ सामान्यं च किंचित्कार्यतावच्छेदकतया सिद्ध्य
ति ॥ यथा धर्मजन्यतावच्छेदकतया सुखत्वं बहुधा सकाधावविहितकर्मजन्यतावच्छेदकतया स्वर्गत्वं मोक्षो ति
ष्टोमादिजन्यतावच्छेदकतया तदवांतरजातयः । तथा धर्मजन्यतावच्छेदकतया दुःखत्वं । अधर्मविशेषज
न्यतावच्छेदकतया नरकत्वं तदवांतरविशेषजन्यतावच्छेदकतया च । तपनत्वादि [illegible] वीचित्वादयश्च कार्यता
वच्छेदकघटकतया यत्सिद्ध्यति तदपि कार्यतावच्छेदकमेव । यथा समवायिकारणजन्यतावच्छेदकस्य ज
न्यतावत्त्वस्य घटकं ज्ञानत्वं ॥ यथा वा ज्वलत्वावच्छिन्नद्रव्यसमवायिकारणताप्रतियोगिकजन्यतलत्वघट कार्यता
टकं जलत्वं ॥ किंचित्तु कारणतावच्छेदकतया सिद्ध्यति । यथा धर्मत्वयोतिष्टोमत्वादिकं । किंचित्वनुगतप्र वच्छेदक५
तीतिजनकतया । यथा गोत्वं । नहि सास्नावत्त्वं तस्याश्च विषयश्च । तस्यैव च दशायामपि गवाकारानुगतप्रती
तेश्च । न च संस्थानवन्ति जातिविशेषस्तथा ॥ अन्यतरकर्मजत्वादिव्याप्यतया तस्याविनाभावात् ॥ एतेन कं
बुग्रीवादिमत्वादिना घटत्वादेरन्यथा सिद्धिरपि व्याख्याता । एवं गुणत्वमपि प्रत्यक्षेषु गुणेषु तांत्रिकाणाम

घ ३

३ अनुगतप्रतीतिर्विलक्षणप्रतीतिः [illegible] विजातीयेषु गुणेषु विलक्षणशब्दप्रयोगहेतुः प्रतीतिरिति यावत्तस्या अविलक्षणजन्यानवच्छिन्नः स्वरूपेणाविलक्षणानेकविल
क्षणं वस्तु सिद्ध्यतीति क्रियाकं ३
पदार्थेषु

कुगतप्रतीत्यैव। अतो द्रव्यत्वमनुमानादेव॥ गुणपदशक्यतावच्छेदकतया वा तत्सिद्धिः॥ अप्यैवम् [illegible] मपि दि
क्पदशक्यतावच्छेदकतया जातिः स्यात्। तथा कारणतावच्छेदकत्वेन जातिसिद्धावपि जन्यमात्रे कारणता प्रति२
या अदृष्टनिष्ठाया अवच्छेदकत्वेन तत्सिद्धिर्दुर्वारा। तथा च शब्दजनकतया विकारणतावच्छेदकत्वेनाकाशत्वं
स्यात्। बुद्धिपदशक्यतावच्छेदकत्वेन बुद्धि त्ववद्ज्ञानपदशक्यतावच्छेदकत्वेन ज्ञानत्वमप्यपरं स्यात्। न
या क्रियासमवायिकारणतावच्छेदकतया मूर्त्तत्वमपि स्यात्। तथा च घटत्वपटत्वादौ सामान्याकाराऽनुगत
तस्यैव सा सामान्यत्वं। तथा विशेषत्वसमवायत्वे अपि पदशक्यतावच्छेदकतया। नैवैषां जातित्वमिष्ट
मेवेति वाच्यं। अपसिद्धान्तात्। यथाहुः व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं संकरोऽथानवस्थितिः। रूपहानिरसंबन्धो जा
तिबाधकसंग्रहः इति॥ [illegible] त्वमन्यूनानतिरिक्तव्यक्तिकत्वं। परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणयोरस
मानाधिकरण्ये संकरः [illegible] स्यादित्यर्थः। यथा घटत्वस्य विहितकर्मजन्यतावच्छेदकधर्मसुखोभयवृत्तित्वेन।
यथा भूतत्वमूर्त्तत्वस्य न्यूनत्वेन। सामान्येप्येवं सामान्यं तर्हि तत्रापि तुल्यन्यायेनापरमेवं तत्रापीत्यनवस्था
स्यात्। ॥रूपं विशेषाणां केवलं व्यावर्त्तकत्वं तद्धानिः स्यात्। संबन्धो येन जाते वृत्तिः समवायान्तिकानसंभव
त्तात्मन्यसमापत्तेरित्यर्थः॥ जातिबाधकसंग्रहः संगृह्यमाणो जातिबाधक इत्यर्थः। अन्वयश्चैतानि बाधका
नि तर्हि स्फुटतरामस्माभिर्यदनुक्तं यत् [illegible] दनुष्ठितमित्यत्राणक [illegible] नायं विषयः इति चेत्। एते
षां बाधकत्व एव विप्रतिपत्तेः। तथा हि। एकव्यक्तिकं मास्तु सामान्यमनेकाश्रितत्वात्। मास्तु वा तुल्यव २४
त्विकमपि तथा। एकेनैव बुद्धिव्यपदेशयोरुपपत्तेः। सांकर्यं तु कुतो न सामान्यं। जातेः सांकर्ये गोत्वा

सर्वपक्षी [illegible] ॥ एतेषां बाधकत्व एवेति॥२
[illegible] ॥४

४ परस्परविरहसमानाधिकरणत्वेनैवावच्छिद्यते। तथाप्यपरस्परविरहसमानाधिकरणौ धर्मौ यदि जातीस्यातां४
यर न्य३
[illegible] योरपि तथात्वे स्यादिति चेन्न। आपादकाभावात्। न हि सांकर्यं जातित्वे गोत्वाश्वत्वसामानाधिकरण्येन बा
[illegible] तथापि शंकात्वविषयतीति चेत् [illegible] हिंसत्व [illegible] तदा लोकयात्रामात्रोच्छेदकतया न दोषाय। अत्र जातित्व
साधारणधर्मदर्शनजन्या तदा प्रत्यक्षा [illegible] गविविरोधभावधारणादेव निवर्त्तते। अथो [illegible] पाधिसांकर्यदर्शनजन्या
सा स्त्रीकेसरादिसांकर्यशङ्का उच्छेदेव स्यात्। अथ जात्योः परस्परविरहव्याप्यत्वे परस्परविरहव्याप्योस्सा
नामिति चेत्। न। परस्परविरहसमानाधिकरणत्वस्यैव स्यादभावेन गोत्वाभावसमानाधिकरणत्वमिति त्वसमाना गो५
धिकरण [illegible] अन्यतराभावप्रतियोगित्वादिकमेवास्तु त्वादौ विरोधितावच्छेदकं [illegible] भितिनसांकर्ये
योस्तथात्वं मानाभावात्। सामानाधिकरण्यग्राहकमानविरोधाच्च। अपि च मास्तु तयोः सामान्यत्वं नित्यत्वं तु केन वार
णीयं [illegible] धर्मयोर्नित्यत्वं विरोधितावच्छेदकं परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणयोः [illegible]
[illegible] वारणात् भावत्वसमानाधिकरणतादृशनित्यत्वं त्वप्रयोजकं सांकर्ये बाधेन जातित्वस्य [illegible]
भावाच्च। किं च सांकर्ययोर्जातित्वे भूतत्वमपि न जातिः स्यात् पृथिवीत्वेन परापरभावानुपपत्तेः। न च पृथिवी
तिच्चत्वं सुवर्णगतद्रव्यत्वादन्यदेवेति वाच्यं। तथा सति जातिसांकर्यच्छेदापत्तेः। मन आदि [illegible] मूर्त्तत्वादिकमन्य
देवेति सुवचत्वात्। एतेन गत्वादि व्याप्यासार त्वमन्दत्वादयो मानेऽप्यपि परास्ता। स्वीकृतं च प्रत्यक्षत्वादिना सांक
र्यं स्यापि प्रमात्वस्य जातित्वं दिवाकरोपाध्यायैः। परोक्षत्वस्य वानुमानत्वसंकीर्णस्य जातित्वे वर्द्धमानोपाध्यायैः।
न स्यात् सांकर्यं न जातिबाधकं। सामान्ये सामान्याकारानुगतप्रतीत्या सामान्यत्वैपात् [illegible] मेवं सत्तासत्ताद
सामान्यं

परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणयोर्धर्मयोः ८

सांकर्यस्य बाधकत्वेपु [illegible] विरोधिनि [illegible] त्वादिनेन [illegible]

३ संकरस्य जातिर्वा बाधकत्वेन।३ दृष्ठाघ्यात्योः परस्परासंतताभावसमानाधिकरणयोर्नित्यत्वं।६

१ संकरस्य जातित्वबाधकत्वं व्यवस्थाप्य अनवस्थितेर बाधकत्वं व्यवस्थापयति। सामान्येदृति॥१

बहुत्वस्य कृत्नोपाधिना व्याप्यत्वादि कृत्नेनोपाधिनान्यथासिद्धेरेव॥३

तिगमी ते॰ सत्ते वेति कुतो न वस्था॰ [illegible] यं तु विशेषेषु सामान्य दृष्टौ व्यावर्त्तकत्वकल्पना निरिति तदनिरुक्तं॰ न हि सामान्यमीदृगस्ति
मी अ [illegible] परापरकारस्मालोच्यानिवर्त्तते। अपि च यथा विभाजकोपाधेरेकत्वेपि न विशेषाणां व्यावर्त्तकता हीयते॰ तथा सामा
न्यस्यैकत्वेपीति। समवाये जाति [illegible] बाधकमपि न किंचिदुपपन्नं॰ जाते
समवायेनैव वृत्तिरित्यनुपगमात् स्वरूपेणापि वृत्तेः संभवादिति चेत्॥ अत्र ब्रूमः॥ कृत्नोपाधिव्याप्यमन्यथासिद्धि
रेवसंकीर्णयोर्जातित्वे बाधकं॰ तथाहि॰ वायवीयद्रव्यगुणवत्ते बहुत्वं मूर्त्तत्वं त्वचवच्छिन्नपरिमाणवत्त्वं। परि
माणावच्छिन्नत्वमपि नित्यमहत्त्वाऽन्यत्वमेव॰ परममहत्त्वमपि न जातिरिति गुणक्रियाणां चलीप्रकाशे स्फुटमुक्तं। नचैव
मनुगतत्वमपि स्मृतिभिन्नज्ञानत्वमेवास्त्विति वाच्यं। स्मृतित्वमेवानुगतजातित्वमिति गुरुत्वात्॰ अत एव स्ने
हेतुत्वस्य॰ अभावत्वाभावाभावेन पृथिवीत्वस्य नान्यथासिद्धिस्तत्रापि किं केनान्यथासिद्धमिति विनिगमकाभा
भावात्॥ द्रव्यत्वं तु न जातिः। किंतु कर्मसमवायिकारणत्वमेव तत्॰ संस्थानेन विशेषो यो जातिरूपोऽन्यत
रकर्मजत्वादेर्व्यापको ननु घटत्वं॰ घटाकाराऽनुगतप्रतीतेः स्यादनुगमेऽनुपपत्तेः। संस्थानवृत्तिजातिविशेषो घटत्वमि
त्यपि वदंति। अदृष्टत्वमप्येतदेव न जातिरिति॰ किं तु सुखदुःखाऽसाधारणकारणाऽनीति क्रियात्मविशेषगु २५
णत्वमेव तत्॰ तारत्वमंदत्वे [illegible] यद्यपि नीलना॰ न वा जातयः शब्दवृत्तिकास्तासां कारप्रतिबंधकतायास्तत्त्वव्या
तानाभावच्छेदिका जातयो॰ नानाच॰ अंधापि द्वन्नावात्॰ अत एव नावत्वं तद्व्याप्य स्य द्रव्यत्वगुणत्वादेरुद्व्याप्या
एतेन गत्वादिव्याप्यत्वादिरुद्धं तदुद्धयति॰ तारत्वेति॥ सजातीयसजातीयस्त्वकारप्रतिबंधकता तु दकशब्दवृत्तिजातिमत्त्वं तारत्वमुपाधिरूपं सर्वतारेष्वेकं
एवं जातिसमवायस्त्वकारप्रतिबंधकतावच्छेदकशब्दवृत्तिजातिमत्त्वमंदत्वमुपाधिरूपं सर्वमंदेष्वेकं न वा जातिरूपं न वा नानेत्यर्थः॥२
१ कृत्नोपाधिनान्यथासिद्धत्वादेव॰ १

नांच पृथिवीत्वरूपत्वादीनां सिद्धिरप्रत्यक्षा॰ तथाहि॰ नानाप्रकारस्य भिन्नत्वं भावत्वं॰ भावभिन्नत्वस्यैव यावताय
त्वात्॰ तस्याखंडत्वेपि विनिगमनाविरहादुत्पत्तिदृष्टिः भावत्वस्य कथं सिद्धिरिति चेत्॰ [illegible] कारणतावच्छे
दकत्वेन संसामान्यं प्रति॰ द्रव्यगुणकर्मणां या प्रतीयमानतावि जनकता॰ तस्या अवच्छेदकोऽयं वर्धं
कथ्यतु सत्प्रत्ययत्वादि व्याप्योन्यूनवृत्तितापत्तेः॰ [illegible] इति चिकिरवृत्तित्वापत्तेरि
[illegible] तदेव जन्यभावत्वमिति गीयते॥ जन्यत्वे सति द्रव्यगुणकर्मान्यतरत्वमेव
तद्दितिचेत्॰ न॥ नास्तिद्रव्यत्वं॰ किंतु गुणकर्मान्यत्वे सत्त्वमेव तद्धितमपि गुरुत्वात्॰ एवं गुणत्वकर्मत्वा
व्याप्यमपि सह विनिगमकाभावो दर्शनीयः। तथा द्रव्यत्वमपि समवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्धमिति॰ न
चपरिमाणवत्त्वेन तदन्यथासिद्धिः परिमाणानुत्पत्तिप्रसंगात्॰ [illegible]
प्रागिव विनिगमकविरहस्य योजनीयत्वात्॰ एवमुत्तरोत्तरेष्वपि॥ गुणत्वं [illegible] निर्गुणजन्यत्वं तद्व
च्छेदकीभूतं यज्जन्यगुणत्वं॰ तद्व्यापकतया सिद्धमिति परमाचार्याः॥ कर्मत्वं तु उत्क्षेपणादिषु
पामरसाधारणवृत्तीतिप्रतीत्या॰ पृथिवीत्वं गंधजनकतावच्छेदकतया॰ जलत्वं तु [illegible] नक
तावच्छेदकतया॰ पि रूपत्वं तु कारणरूपत्वेन हेतुतया पाकज कार्यरूपत्वेन [illegible] तिसिद्धी इतः॰ का
र्यत्वकारणत्वोभयावच्छेदकघटकतया॰ एवं रसत्वादिकमुन्नेयं। नीरत्वं तद्धित्वादिकं रसत्वावांतर
सामान्यमिति रत्नकोषकृतः॥ द्रव्यगतं सामान्यमेवतत्॰ अयं तु विशेषोऽयं घाणुकमारभ्यवर्त्तते

२ भिसाश्च · जलादिपरमाणुत्रयं च · तेजोवायवृत्ता · २

परमाणुपत्तित्वे द्व्यणुकादावपि वृत्त्यापत्तेः परमाणुवृत्तिजातेस्तस्याभाष्यस्य कुत्रापि निर्णीतत्वात्। एतेनेन्द्रियमात्रवृ
त्तित्वादयो व्याख्याताः। एतेन स्पर्शसमवायिकारणतावच्छेदकतया नित्यजलादिपरमाणुत्रयमात्रवृत्तिपृथि
वीपरमाणुसाधारण्येका जातिश्च स्याद्यदि सा कार्यं न पृथग्दोषश्च स्यादित्यपास्तं · अपार्थिवपरमाणुभिन्नमूर्त
त्वेनान्यथासिद्धेः। किंच · यदि सा कार्यस्यान्यथासिद्धिनियतत्वया न दोषस्तेन तया व्याप्तेनकतावच्छेदकत (तेनान्यथासिद्धिः)
यापृथिवीत्वादिनापि का जातिरापद्येत यदि स्पर्शवत्त्वेनान्यथासिद्धिर्न दोषाय तेषामित्यस्य दोषस्तत
सांकर्यं६ जातिबाधकगणनायां तत्संग्रहाः संगृहीतिरिति दिक्॥ आकाशस्तु · आकृतिग्रहणमेव जातिमन्यानान्ताव
द्रव्यत्वादयो जातय एव नेत्याहुः॥ परमाणुपरिमाणे परमाणुत्वमपि न जातिर्मानाभावात्। तथाद्व्यणु
कपरिमाणे · न द्व्यणुकत्वं · केचित्तु द्वित्वजन्यतावच्छेदकं तदङ्गीकुर्वन्त्येवेति सिद्धं सांकर्ये सति धर्मयो
र्नित्यत्वमेव · न नित्यत्वमपि॥ तथा सामान्ये · न · सामान्यत्वं नाम सामान्यं अन्यथासिद्धेः यदि च सामान्यं
सदिति प्रतीतेः सत्तावत्त्वेरापाद्येत · तदा सती इति च देकार्थसमवायेन सिद्धसाधनं तेन संबन्धेन प्रापाद्यमाने
सत्तया व्यभिचारः अपि तत्रापि सत्तां तत्स्वीकार्यमिति भावः सत्ता · अनवस्था · नयेयं प्रामाणिकी परं परासंबन्ध
ने नोपपत्तेरित्यभिप्रायेणाह॥ अथानवस्थितिरिति॥ विशेषेष्वपि न विशेषत्वं जातिरूपाधिनान्यथासिद्धेः कि २६
त्वतो विशेषाः संत इति प्रतीत्या स्वतश्चैव वर्त्तता [illegible] मिति वक्तव्यं तत्रेदं विकल्पनीयं · कस्यैव मुक्तिर्जातिव

सत्ता ४

१ सत्तास्योमत्रात्मास्वरूपं · तेनेत्यर्थः १

२ स्य भेदवादिनो वा · भेदवादिनो वा · आद्ये सर्वपदार्थाभिन्नतापत्तिः सर्वविशेषाणां सर्वात्मनैक्येन भेदकान्तरस्याभावा
भेदकान्तरस्याभावमेव व्युत्पादयति भेदहीति त् · नहि तदा स्वस्वत्वादयोऽपि भेदकाः सर्वेषामपि स्वत्वस्य रूपात्मनात्मना · साधारण्यात्। अथ सदात्मना सर्वथा भिन्नमेव · रूपान्त
रेण तु भेदस्य सदात्मना विशेषाभेदो नाविरोधीति चेत् · न · भेदाभेदयोर्विरोधात् · द्वितीयेऽपि विशेषेषु सत्तायाः न
२ प्रत्यक्षं मानमनभ्युपगमात् नापि विशेषः सत्ताश्रयः सामान्यसमवायात् द्रव्यत्वादित्येवमनुमानं · परंपरासंबं
धेन सिद्धसाधनात् सत्तादि इति करणे वाऽप्रयोजकत्वादिति॥ पर्यवसितं सामान्यं॥ विशेषाः समानजातीयगु
णकर्मपरमाणुष्वेव वर्त्तन्ते · आकाशादौ तु शब्दादेरेव व्यावृत्त्युपपत्तेर्न विशेषैः प्रयोजनं · केचित्तु तत्रापि विशेषाः स्वा
श्रयेन नित्यद्रव्यत्वस्यैव विशेषाश्रयतावच्छेदकत्वादित्याहुः॥ विशेषेषु किं मानमिति चेत् · यावतीभेदबुद्धिः नहीयं
स्वस्वरूपेण द स्वतो व्यावर्तकं विच्छेदकं विनोपपद्यते · नहि घटत्वादिकमपि आश्रयभेदमनुपजीव्य पटत्वादितो भिन्नं · नहि वर्तत
स्वतो६ दे वर्त्मावर्तमस्तु न त्वकृता विशेषा इति चेत् · न · घट इति प्रतीतिः स्वतो व्यावृत्तिक विद्धसाधर्म्य · विलक्षणप्रतीतित्वा
दित्येवमनुमितस्यातएव नित्यस्य धर्मस्यानेकसमवेतत्व कल्पने गौरवादिति॥ पर्यवसिता विशेषाः॥ अथ समवा
यः॥ तस्य च वृत्तिः संबन्धः स्वरूपमेव अविशिष्टव्यावृत्तविशिष्टधीविषयत्वसंबन्धत्वं · संबन्धान्तरमन्तरेण विशि
ष्टधीजननयोग्यत्वं स्वरूपसंबन्धत्वं · समवायेमानं तु घट इति धीरेव · न ह्येषा स्वरूपसंबन्धमात्रमालंबते · तस्य
कालेऽपि सत्त्वाद्घटोऽभवति घटत्वमिदानीमिति अथ स्वरूपविशेषरव [illegible] घट इति धी विषय इति चेत् · सविशेषणाय
दिसमवायेन घटत्वाश्रयत्वमेव · तदा सिद्धरेव समवायः वस्तुतो यो घट इति चेत् · तस्यैव विशिष्यमानत्वात्। देशका

घट — लसत्र

४ विशेषाणां विशेष्यत्वे तृतीयाविशेषकारणतायाः विशिष्टबुद्धेर्निर्विशिष्टधीविषयस्य विशेषणं। न च विशेषणविशेष्ययोः
पर्यायः पित्र ३६ अर्ने · पं · २ एतल्लक्षणविवरणस्फुटं॥ ४

[illegible]

वैशेषिकमते समवायोऽतीन्द्रियः इन्द्रियासंबंधात् । यद्यपीन्द्रियसंबद्धविशेषणतासन्निकर्षस्तथापि भावानां विशेषणतासन्निकर्षस्तत्र स्वीकार्यो उपगम्या
इति प्रतिज्ञा सैव प्रभावान्न प्रत्यक्षमितित्वमाशयः ॥ प्राभाकरमतेऽपि नैव सुखस्यास्ति ॥

इष्टत्वाश्रयतया १

न्नातिरिक्तो [illegible] इष्टत्वाश्रयतया प्रतीयमानोऽयं इति चेत् · न · आत्मनि सुखमिति विषयसप्तम्यामपि प्रयोगात् · तथा प्रमीयमा
णत्वमपि न समवायमननं तत्रा व्यशक्यनिर्वचनमिति ॥ समवायो व्यापक इति वार्त्तिके · तत्र यद्यपि परममहत्परिमाण
भागः सर्वमूर्त्तसंयोगित्वं वा न संभवति · तथापि सर्वत्रास्तित्वमेव तत् · ॥ ८ ॥ निरूपिता अर्थाः ॥ ९ ॥ बुद्धिरुक्ता
ता · सा अन्तःकरणवृत्तिः प्रमैव । अविद्यावृत्तिर्भ्रान्तिः रजताद्याकारा भ्रमः इत्येतानि पदानि ॥ वयं तु पुनरन्तःकरणस्याः
न वयवद्रव्यत्वं ज्ञानस्यैव प्रत्यक्षविषयतामिच्छन्तस्तथा नावद्महे ॥ आत्मग्राहकमिन्द्रियं मनः । तच्चोक्तमेव · । प्रवृत्ति
र्धर्माधर्मौ । दोषाः रागद्वेषमोहाः ॥ प्रेत्य · मृत्वा · भवनं · जन्म प्रेत्यभाव ॥ मरणं प्राणशरीरवियोगः · जन्म · अपूर्वाभिः
कार्येन्द्रियवेदनाभिः संबन्धः । क्त्वार्थश्च पूर्वकालत्वमिति नवीनाः । समानकर्तृकत्वमिति प्राञ्चः । तदुत्तरमिति वैया
करणा नाद्यास्थ्यं आनन्तर्यमिति मणिकृतः । उत्तरकालत्वमिति वयं ॥ इणः अनुपर्यपि गत्यर्थः तथापि प्रोपसंदानेन मर संनिधान १
णमाह । एवं चोपसर्गा द्योतका एवेति मतमस्माकं · ॥ केचित्तु वाचका इत्याहुः । इवादिशब्दा अपि सादृश्यादिद्योतकाः ।
कथमन्यथा योगेऽपि वेत्यादौ प्रथमायरूढस्य प्रातिपदिकार्थस्य संबन्धित्वेनान्वयः ॥ केचित्तु व्ययेषु निन्नैव चक्षुरित्यपि वि
त्याहुः ॥ फलं · भोगः ॥ दुःखमेकविंशतिप्रभेदभिन्नं ॥ मोक्ष आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः ॥ सा चैकविंशतिप्रभेदभिन्नदुः
खहानिः ॥ तानि च षडिन्द्रियाणि । षड्बुद्धयः । षड्विषयाः । शरीरं । सुखदुःखे चेति ॥ शरीरं दुःखायतनतया इन्द्रिया
णि विषयाः बुद्धयश्च दुःखसाधनतया । सुखं च दुःखानुषंगाद् दुःखमित्युच्यते । दुःखानुषंगोऽपि दुःखहेतुत्वं अनुषं २७
गात् । साधनपारतन्त्र्यं · क्षयित्वं · कामश्चेति दुःखहेतवः सुखानुषंगिनः । तत्र पारतन्त्र्यं दुःखहेतुत्वाऽतिप्रसिद्धं । यथा

सुखप्रति २ वा २

कुः सर्वं परवशं दुःखमिति । क्षयित्वमपि तथा । इष्टवियोगे दुःखस्यानुभविकत्वात् । तथा कामोऽपि दुःखहेतुः । तथा हि
कामइच्छा · सा च सुखतत्साधनयोर्व्यापिका · नहि सुखं वा तत्साधनं भिन्नं च ततः सुखं नाम · । योगिनामपि संसारिनादरा
भांसुखमिच्छतामेव सुखमिति निरूपितवान् । सुखसाधनं तु सुलभं दुर्लभं च · तत्र दुर्लभे इच्छा दुःखफलैव · सुलभेच्छा
प्यनिषिद्धसाधनगोचरा · निषिद्धसाधनगोचरा च · तत्राद्या स्वरूपतः कार्यतश्चाधर्मजननद्वारा च दुःखफलानि । आ
द्यापि शरीरादिपाटवे · सत्यसति च । तत्र चरमा दुःखहेतुरेव । शरीरादिपाटवेऽपि सविघ्नानि विघ्नाव । तत्राद्या दुःखमेव
प्रसूते । निर्विघ्नाप्यनिष्टसंजिनत्वविषयाविपरीता च · तत्र प्रथमावश्यं दुःखहेतुः यथा मधुविषसंपृक्तान्नभोजने
च्छा · द्वितीया तु विफला सफला च · तत्र प्रथमा दुःखहेतुरेव । द्वितीया तु विलम्बितफला अविलम्बितफला च · तत्राद्या
वश्यमेव दुःखं जनयति · द्वितीयापि नाशयति विभ्रमद्भाव · तत्र प्रथमा दुःखहेतुः अस्यैव परिचिरकालत्वात् दुःखमे लतिद
व फलिष्यति · अविलम्बितफलापि द्वितीये चेव मग्नस्यैव [illegible] तरमेव वा · उत्तरपथाप्यनर्थमूलं । आद्या चांसुखान्ते दुः
खावसाना [illegible] अन्त्या चान्तरं · यदि दुःखलेशो न भवति तदा दुःखावशेषतादिलेवं सुखानुषक्तः कामो
[illegible] दुःखहेतुरिति । नित्यसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरिति भाट्टाः ॥ आत्यन्तिको दुःखप्रागभावः मुक्तिरिति प्राभाकराः ॥ नि
रुपप्लवो विज्ञानसन्तान इति बौद्धाः ॥ आत्महानिरिति तदेकदेशिनः ॥ दुःखात्यन्ताभाव इति लीलावतीकाराः ॥
अविद्यानिवृत्तिरित्यौपनिषदाः ॥ एकविंशतिदुःखहानिर्ध्यानगतयोर्धर्माधर्मयोरनुत्पादेनोत्पन्नयोर्नाश

३ निरुपत्वं सुखविशेषणं ॥ २ तद्विभुद्वाव६

योगानुक्रमेणेति वार्त्तिककृत॥ उपभोगः कायव्यूहेनेति टीकाकृत॥ तद्भाष्यकृः संशयप्रयोजनादितत्वज्ञानपर्यवसा
धितन्यायमार्गः खलु हेयोपादेयकृतं द्वादशविधप्रमेयं तत्परिभावनं भुवनप्रसंख्यानेन निर्मृष्टानिखिलप्रवृत्ति
हेतुदोषानुषंगोऽप्रवर्त्तमानो नशरीरेन्द्रियादिहेतुमपूर्वधर्माधर्मप्रचयमुपचिनोति अनादिभवपरंपरोपार्जित
धर्माधर्मप्रचयमन्तिमशरीरपर्यन्तमयमपि प्रसंख्यानपरिपाकप्रभवात् परितस्तदुपभोगभागिनः कायान्निर्माय
तत्फलोपभोगात्सञ्चिनोतीति अचिन्त्यसामर्थ्यातिशयो हि योगसमाधिः यदाकुरत्रभवन्तः पतंजलिपादाः को हि यो
गप्रभावादृते अगस्त्य इव समुद्रं पिबति रुद्रवद्दण्डकारण्यं सृजतीति अत्र निबन्धकाराः कायव्यूहेन भोगोऽयं
मोक्षाय त्वरमाणस्यैव यस्तु न त्वरते तस्य तविता कर्मक्षयः स तदा भविता मोक्षः किं त्वरया प्राज्ञानानावन्निरपा
यत्वमिति समर्थितवन्तो नानाप्रतीत्याकुः॥ वेदान्तविदस्तु तत्त्वज्ञानात्कर्मक्षयमाकुः तत्त्वविद्यायास्तेन नाशो
निराश्रयकर्मस्थित्यनुपपत्तेस्तन्मते शोभते नास्माकमपि कर्मणामात्ममिलितोपगमात् कार्यान्ति स्वार्थेक्षीयन्ते वास्य
कर्मणि तस्मिन् दृष्टे परावर इति श्रुतेरिति वेत् न यं ज्ञानस्य हेतुतां प्रतिपादयति किंतु तत्त्वदर्शनध्वंसवति कर्मक्ष
ये सर्वमानानुपपन्नः स्मितित्त्वज्ञाने समाधिविशेषासादितः कायव्यूहेन कस्यचित्क्रमोत्पन्नैः कायनिकायैरज्ञातसुख
दुःखसंवित्तानेनैवोपपत्तेः स्यमेवतत्त्वविदस्त्वदितरस्य विशेषो यदादिमस्य कर्मध्वंसः कर्मप्रागभाव सहकृतं नेति
रस्येति॥ ननु तत्त्वज्ञानस्य कर्मक्षयेऽजनयितत्त्वे युगपद्भोगो व्यापारो भोगमात्रस्य न तत्त्वज्ञानव्य[…]वारेपितस्याऽ २८
भिचारादितिदूषितं लिखितं तद्भिन्नं युगपद्भोगत्वेन धर्माधर्मनाशकत्वाभावात् विलंबितमुक्तस्य धर्माधर्मनाशो

कर्मक्षय ५ मि२

६ समवायिकारणनाशादिति॥ द्व्यणुकद्रव्यसंयोगनाशस्य त्र्यणुकनाशहेतुत्वोक्त्या दोष द्व्यणुकसंयोगनाशस्य त्र्यणुकनाशे हेतुत्वमित्यभिप्रेत्य स
मवायिकारणनाशादित्युक्तमित्यवधेयं॥६ (संयोग)

युगपद्भोगस्य व्यभिचाराद्वेति दिक्॥ अत्र लीलावतीकाराः संतिकेचिदाल्लाननुवराः येमेस्वायोग्याद्त्याकुः॥ तन्न
दुःखत्वध्वंसप्रतियोगितावच्छेदकं नन्यमानवृत्तिधर्मत्वादित्यनुमानेन तन्मुक्तिसिद्धेस्ततः सर्वमुक्तिसिद्धौ तदाधारक
कालोपि सिद्ध्यति स एव च महाप्रलय इत्युच्यते तत्र च प्रागभावाऽप्रतियोगिमात्रमेवाऽवतिष्ठ[…]ति ननु खंडप्रलयस्य
उत्पत्तिर्पि जन्यद्रव्यानाधारकालत्वमेव खंडप्रलयत्वं॥६॥ कथं खंडप्रलयः इति वेत् महेश्वरस्यसंजिहीर्षासमकालं पृथ्व्यादिजि
घृक्षया संहारकपरमाणुषु नोदनादिजिघ्यातात्र क्रिया ततो विभागस्ततो द्व्यणुकारंभकसंयोगनाशस्ततो द्व्यणुकनाशो समवा
यिकारणनाशात्रसरेणुनाशो त्र्यणुकादीनां क्रमेणांतानां नाशइत्येकः प्रकारः॥ स्थूलानामवयवसंयोगनाशान्नाशस्तत्स
पिरवावयवसंयोगनाशादेवंतत्पूर्वतत्पूर्वेषामित्यपरः प्रकारः॥७॥ सर्जिसृक्षा अदृष्टवृद्धात्मसंयोगेन महेश्वरसिसृक्षा
समकालीनाया परमाणुक्रियायाः परमाण्वोः संयोगे द्व्यणुकं त्रिभिर्द्व्यणुकैस्त्र्यणुकं […] त्रसरेणुचतुर्भिश्चतुरणुकं॥ ननु द्रव्यना
शस्य विलक्षणसमवायिनाशात्वे विश्वासमवायिनाशादतोन्नु गमः तत्तदव्यभिचारादकारणत्वमितिचेन्न मितिशेत
रकारणनाशत्वस्यानुगतस्यसत्वादिति॥ ७॥ निरूपितं प्रमेयं॥ ८॥ विरुद्धयोरेकत्रावगाहिज्ञानं संशयः सच
एकस्मिन्धर्मिणि विरुद्धनानाप्रकारकं ज्ञानं तदितितु सं च संशयत्वं ज्ञाने निर्मानसत्वं व्याप्यवृत्तिश्चेत्युपायो तु
च त्रिविधः साधारणधर्मधीजन्यः यथोर्ध्वत्वस्य स्थाणुपुरुषसाधारणधर्मस्य ज्ञानात् स्थाणुः पुरुषो वेति।
द्वितीयो विप्रतिपत्तिजः यथा शब्दोनित्यइत्येकः आह शब्दोऽनित्य इत्यपरः तदनयोर्विप्रतिपत्त्या विकल्पार्थक
वाक्येनात्रापि शब्दो नित्योऽनित्योवेति असाधारणधीजन्यस्तृतीयः यथागंधवत्त्वस्य नित्यादा

भमिण

५ ननु द्व्यणुकनाशस्थलेपरमाणुद्वयसंयोगनाशस्य कार्यद्रव्यनाशेप्रतिहेतुत्वकल्पनात् द्रव्यसमवायिकारणनाशादेवसर्वत्र कार्य
द्रव्यनाशोस्तु […] समवायिकारणनाशस्य कार्यद्रव्यनाशकत्वं कथमिति चेत् न परमाणुद्वयसंयोगनाशेन द्व्यणुकनाशे […] त्र्यणुकस्य
द्व्यणुक द्रव्यसंयोगस्यचयुगपदेवनाशोनयो […] तत्र द्व्यणुकनाशस्य त्र्यणुकनाशकत्वं न द्व्यणुकद्रव्यसंयोगनाशस्य […] दिति॥५

कलशादेरनित्यत्वबुद्धत्वादेर्वा विज्ञस्य ज्ञानाकूर्नित्या न वेति संशयः। त्रिविधेपि संशये कोटिद्वयज्ञानं कारणं। विशेषदर्शनं निश्चय
सामग्री निश्चयस्य विरोधिनः। निश्चयस्य संशयस्य समानविशेष्यकसमानप्रकारकत्वात्तथा। एवं विपरीतज्ञानमात्रे दोषोपि हेतुः
भ्रमजनकदोषात् संशयजनको दोषो विजातीय एव। दोषश्च पुरुषविशेष कालविशेष देशविशेष विषयविशेषभिन्नः यतः
तेन कस्यचित् कदाचित् कुत्रचित् कचिद्विषये भ्रमसंशयौ। अतएव काचापन्नबहिस्थानां तथा स्थिताऽदर्शनं। तेभ्य बहिस्थ
दर्शनमुपपन्नं। विपरीतज्ञानमात्रे विशेष्यज्ञानं कारणं। आरोपमात्रे सारूप्यज्ञानं। नच पीतः शंख इति भ्रमे अपि
चारः शंखे न पीतस्य सारूप्यज्ञानाद्वादिति वाच्यं। पीतशंखयोः सामानाधिकरण्यं ह्यत्रारोप्यते। तत्सारूप्यं चेहा
श्रहे७ र्स्योर्योगीस्येवेति टीकाकारवचनात्। न ह्यत्र पीतगुण आरोप्यते। अपि तु पीतशंखयोर्वारोपविषयौ। संसृष्टत्व
भावत्वमेवारोप्यं न चायं संसृष्टत्वाभावः सामानाधिकरण्ययोः संसृष्टस्वभावयोः सारूप्यमिह प्रयोजकं। नन्वेहाऽसंसर्गाऽ
ग्रहपदेन व्यधिकरण ग्रहणाऽविषयत्वंग्रमेवोपदर्शितमिति टीकाव्याख्यानं निबंधकृतः तथोपापादि। न ह्यत्रगु
णारोपः संभवति। विशेषदर्शनसत्वात्। न च साक्षात्कारि भ्रमे साक्षात्कारि विशेषदर्शनमेव विरोधि मानाभावात्। दि
ङ्मोहादावपि प्रातीप्रतीत्योः संसृष्टत्वमेवारोप्यत इति सिद्धांतः। संसृष्टस्वभावत्वं केवलान्वयि। अतो न तद्विरो
धिव्याप्यदर्शनमस्तीति न तदाऽरोपासंभव इत्यादि। ननु तथापि लोहितः स्फटिक इत्यनुभूयमानारोपे सारूप्य
ज्ञानस्य व्यभिचारः। आरोपस्मरणद्वाराहितहेतुः। न तु साक्षादिति चेत्। सारूप्यज्ञानजन्यस्य सारूप्यविशि
ष्टारोप्यज्ञानस्यारोपहेतुत्वात् आरोप्यज्ञानं व्यसन तिरस्कृत बोधे तन्म्यदेत तु। अन्ये तु यत्र सारूप्यमेव दोषस्तत्रा २६
रोप्योपस्थापकतया तदुपयोगः। यत्र तु पित्तादिरेव दोषः तत्रारोप्योपस्थापकतया। तदुपयोगः। यत्र तु पित्ता

दिरेव दोषस्तत्रारोप्योपस्थितः प्रत्यक्षादेवेत्याहुः। अनुभूयमानारोपे दुःखसंशयो विसंभावनानादितरभेदेन द्वि
विधः। तत्रोत्कटकोटिकः संशयः संभावना। कोटिः प्रकारः। उत्कटत्वं च कोटेरव्याप्यत्वमिति ज्ञप्तिविशेषः। स्थाणुः
स्यहुर्वपितत्वमेव वा। यथा सत्यिस्तोयदे तोयं संविषमिति न वेति। तदितरत्स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्यादिकः॥ पु
रूपे प्रवृत्त्यर्थयेन कश्चित्प्रयोजनं। तद्बुद्धिविधं। सुखं दुःखस्वभावश्चेति॥ वादिप्रतिवादिनोः संप्रतिपत्ति वि
षयोर्थो दृष्टांतः॥ स च द्विविधः साधर्म्यवैधर्म्यभेदेन। यथा यो धूमवान्स वह्निमानित्यत्र महानसः। यो न व
ह्निमान्नासौ धूमवानित्यत्र ह्रदः। अभ्युपगम्यमानोर्थः सिद्धांतः। अर्थस्याभ्युपगमो वा। स च चतुर्विधः
सर्वतंत्र प्रतितंत्राऽधिकरणाऽभ्युपगमभेदेन। सर्वतंत्रावि[illegible]रुद्धः स्वतंत्रेऽधिकृतोऽर्थः सर्व
तंत्रसिद्धांतः। यथा घ्राणादीनींद्रियाणि। गंधादयइंद्रियार्थाः॥ समानतंत्रसिद्धः परतंत्राऽसिद्धः प्रतितंत्रसिद्धांतः। द्वितीयः
यथा नाऽसत आत्मलाभः। न सत आत्महानिः निर्मितसांख्यानां। यत्सिद्धावन्यप्रकरणसिद्धिः सोऽधिकरण
सिद्धांतः। यथा क्षित्यादिकर्तृः सार्वज्ञ्यं। अपरीक्षिताभ्युपगमात् तद्विशेषपरीक्षणमभ्युपगमसिद्धां
तः। यथा शब्दो द्रव्यं सन्तु नित्योऽस्त्वनित्य इति नैयायिकस्य॥ त॥ क॥ न्यायैकदेशा अवयवाः॥ न्या
यश्चानुमितिचरमकारणलिंगपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकं वाक्यं॥ यथा पर्वतो वह्निमान् धूमात् यो यो
धूमवान्स वह्निमान् यथा महानसं। वह्निव्याप्यधूमवांश्चायं तस्माद्वह्निमानिति। व्यतिरेकिण्युदाहरणं

दो विशेषः यदाकुर्वद्वरणाः व्याप्यव्यापकभावो हि नावयोर्यद्गीक्ष्यते· तयोस्तावयोस्तस्माद्विपरीतं प्रती
यते· तेन मानवह्निमान्नासौ धूमवान्· नवायं न धूमवान्· तस्मान्नाऽवह्निमानिति॥ तेषु प्रतिज्ञाहेतूदा
हरणोपनयनिगमनान्यवयवाः सूत्रैस्त्वरसात्पंच। ननु मीमांसकानामिवोदाहरणान्ताः उदाहरणाद्यावा
त्रयएव। नवा सौगतानामिवोदाहरणोपनयौ द्वावेव। नवा प्राचां नैयायिकानां· जिज्ञासा· शक्यप्राप्ति· प्रयो
जन· संशयव्युदासैः सह दश। तत्र न्यायप्रथमावयवः प्रतिज्ञा॥ द्वितीयो हेतुः॥ तृतीय उदाहरणं। चतुर्थ
उपनयः पंचमो निगमनं। व्याप्यस्याहार्यप्रसंजनं तर्कः॥ आत्माश्रया· न्योन्याश्रय· चक्रका· ऽनवस्था
लाघवादि तु तर्कप्रतिरूपकानि॥ स चायं विरोधिशंकाकालीन प्रमाणमात्रसहकारी। यथा ...
कार्यां· यद्यत्र ...ऽत्र विषये ... इत्यादि· प्रत्यक्षस्य· यदि निर्वह्निः स्यात् निर्धूमः स्यादित्यनु
मानस्य· गवयपदं यदि गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकं न स्यात् ... उपमानस्य· यज्ञोऽतस्तु
कामः ... यदि समानपदोपात्ततया साध्यः स्यात्तदा तस्य दुःखतया वेदकर्तृत्व ... विधि
... इष्टोपायत्वं वाक्यस्य प्रवर्तकत्वं हानजनकत्वं च न स्यादिति शब्दस्य॥ न यतः ... न सहकारि· विरोधिशंका
नवतारदशायां· तेनाविनापि प्रमोत्पादनात् किंतु विरोधिशंकानिवर्तकएवसइतिवाच्यं। संशयोत्तरप्रत्यक्षे
विशेषदर्शनस्यापि निश्चयविशेषहेतुत्वात्· तथाहि· तत्र स्थाणुरयं· स्थाणुरेवायमिति निश्चयद्वयमानु ३०
भविकं। अत्र चाद्वितीयकोटिव्यवच्छेदप्रकाशस्तदितिकार्यवैचित्र्यात्कारणस्यवैचित्र्यमित्यन्वयव्यतिरेका

२ अस्तु आश्रयासिद्धिरनुकूलतर्कमूलशैथिल्यं दुष्टापत्तिर्विपर्ययापर्यवसानं मिथो विरोधश्चेति षड्दोषाः २

भ्यां विशेषादर्शनस्य कारणत्वं कल्प्यते तथा प्रकृतेऽपि। अतएव तर्कस्य प्रमाणसहकारित्वाभावे ... विरोधि
शंकानिवर्तकत्वेन प्रमोत्पादकत्वमेवेति॥ ८॥ विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णयः॥ ९॥ तत्त्व
बुभुत्सोः कथा वादः॥ अत्र वक्तृनोऽधिकोऽपसिद्धान्तो हेत्वाभासास्त्रयश्च निग्रहस्थानानि· साधनदूषणो
भयवतो नानावक्तृको वाक्यसंदर्भः कथा॥ १०॥ उभयसाधनवती विजिगीषुकथा जल्पः॥ ११॥ जल्प विजिगी
षुकथा वितंडा॥ १२॥ अनुमिति कारणीभूत ... विषया हेत्वाभासाः। ते चाऽसिद्धविरुद्धानैकान्तिक
प्रकरणसम कालात्ययापदिष्टाः पंचैव॥ ननु न्यायाने ... असिद्धव्यभिचारविरुद्धास्त्रय एव। नवा बा
ध्यानामिवाऽसिद्धिमात्रं। नवोपाधिमादाय षडपि॥ न वा लीलावत्युक्त तदुक्त सत्प्रतिपक्षस्य हेत्वाभासत्वा
भावो· बाधस्य चाऽनैकान्तिकेऽन्तर्भावः॥ तत्र व्याप्तिपक्षधर्मताभ्यां नियमः सिद्धिस्तदभावोऽसिद्धिः सा
चाश्रयाऽसिद्धिस्वरूपाऽसिद्धिव्याप्यत्वासिद्धिभेदात्त्रिविधा। आश्रयाऽसिद्धिरपि आश्रयविशेषणाऽ
सिद्ध्या· आश्रयस्वरूपाऽसिद्ध्या च द्विविधा। यथाऽनित्यत्वानित्यतं ... पक्षी हेतुः· घटोऽनित्यः कार्यत्वा
दित्येवं साधने प्रथमा· अत्राश्रयस्य ... शेषणेऽप्यसत्त्वमसिद्धं· साध्यस्यानिश्चयात्· गगनारविंदं सुरभ्यरं
विंदत्वादित्येवं साधने द्वितीया। सिद्धसाधनमपि हेत्वाभासो न्यायाचार्यैः कुसुमांजलावुक्तः॥ मानि ...
... तथा नमन्यंते॥ हेतौ ... भावः स्वरूपासिद्धिः॥ यथा ... ऽग्निमान् ... त्वादित्यत्र ... त्वं।
व्याप्यताभावो व्याप्यत्वाऽसिद्धिः॥ साध्यकविशिष्टाभावप्रसिद्ध्या· यथा ... त्यादित्यत्र सत्वे के

ननु नीलधूमेन व्याप्यभावच्छिन्नसाध्याभिचारसामानाधिकरण्यमपि धूमत्वादिति चेत् धूमसमानाधिकरणात्यंताभावाऽप्रतियोगिवह्निसामानाधिक
रण्यमादायानव्याप्तिः रासभेऽतिव्याप्तेः तस्या विधूमसामानाधिकरण्यत्वाभावात् प्रतियोगिवह्निसामानाधिकरण्यत्वात् किंतु धूमसमानाधिकरणात्यंता
भावाऽप्रतियोगिवह्निसमानाधिकरण्ये धूमत्वे ननु [illegible] प्रवेशात् ॥२

निरुपाधिसत्त्वाभावात् यथा सः श्यामो मित्रातनयत्वादित्यत्र मित्रातनयत्वे । कृतविशेषणवैयर्थ्येन यथा
वह्निमान् नीलधूमादित्यत्र धूमे धूमसमानाधिकरणवह्नित्यनुव्याप्यविशिष्टत्वेन यावा व्याप्यत्व
व्याप्यसंभवाल्लक्षणसमन्वयो [illegible] सिद्धिः व्यभिचारस्वरूपासिद्धिरेवेति ॥ उपाधिस्तु
साध्यव्यापकत्वे सति साधनाऽव्यापकः स चतुर्विधः शुद्धसाध्यव्यापकः पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्या
पकः साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकश्चेति ॥ तत्राद्यो यथा [illegible] आर्द्रेन्धनवत्त्वं आर्द्रेन्धनप्रभववह्नि
मत्त्वं वा प्रथमः ॥ [illegible] सोपाधिरित्याचार्याः ॥ द्वितीयो यथा [illegible] मानि कृतः ॥ वायुः प्रत्यक्षप्र
त्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यत्र बहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वव्यापकमुद्भूतरूपवत्त्वं द्वितीयः ॥ [illegible]
[illegible] जन्यद्रव्यत्वादित्यत्र [illegible] परिमाणवत्त्वं तृतीयः ॥ एवं पुनर्द्विविधः संदिग्धो निश्चितश्च आद्यो
यस्य साध्यव्यापकत्वसंदेहात् साधनाव्यापकत्वसंदेहात् [illegible] संदेहाद्वा ॥ दूषकताबीजं उपाधेः व्यभि
चारेण व्यभिचारोन्नायकतया स्वव्यतिरेकेण सत्प्रतिपक्षतया वा । तथा हि यद्यत्साध्यव्यभिचारि साध्यव्या
पकव्यभिचारित्वात् अवच्छिन्नसाध्यव्यापकव्यभिचारित्वादिति यथा [illegible] साध्यव्यापकाऽव
च्छिन्नसाध्यव्यापकाद्व्यभिचारानुमानं ॥ [illegible] साध्याभाव [illegible] साध्यव्यापकराहित्यादिति
[illegible] सत्प्रतिपक्षः ॥ अयं हेतुः साध्याऽव्याप्यः साध्यव्यापकाऽव्याप्यत्वादिति व्याप्यत्वासिद्धिजनक ३१
तयापि दूषकत्वमित्येके ॥ संदिग्धोपाधिस्तु व्यभिचारसंदेहजनकतया दूषणं ॥ सोपाधिकादि
॥ ७ ॥

केवलेन
२ सपक्षविपक्षवृत्तित्वं [illegible] निश्चयघाती । एकेनप्राधान्येन न विघ्नते अतः सहचार
[illegible] ॥ ७ ॥ [illegible] एषां ॥२
व्याप्यो हेतुर्विरुद्धः ॥ यथा शब्दः नित्यः कृतकत्वात् साध्यनिश्चयविरोधिसंशयकोटिउपस्थापकतावच्छे
दकरूपवाननैकांतिकः ॥ स च त्रिविधः ॥ साधारणोऽसाधारणश्च सपक्षविपक्षवृत्तिः साधारणः ॥ यथा प
र्वतो साध्यकं वह्निमत्त्वं । साध्यवत्तया निश्चितः सपक्षः ॥ साध्याभाववत्तया निश्चितो विपक्षः ॥ यथा वह्निमत्त्व
स्य साध्यस्य महानसादौ । सपक्षविपक्षव्यावृत्तोऽसाधारणः ॥ यथा भूर्नित्या गंधवत्त्वादित्यत्र गंधवत्त्वं ॥ मति
[illegible] अनुपसंहारिणामप्यनेकांतिकत्वं [illegible] केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षतावच्छेदकत्वे तत्र उपसंहारवत्त्वा
णाः सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यत्र प्रमेयत्वमित्याहुः ॥ सांप्रदायिकास्तु अनुपसंहारिणमसाधारणमेकां
तं मन्यंते । अनैकांतिकज्ञानस्य संशयनिश्चयसाधारणस्य एवमति बंधकत्वेन व्याप्तिज्ञान[illegible] द्विविधमेव
ति ॥ न व्यभिचारसंशयस्य कथं संदिग्धसाध्यकानुमितिप्रतिबंधक इति वाच्यं । विपक्षबाधकेनसंशयोच्छेदे नु
मितिसत्त्वात् ॥ ७ ॥ यस्य साध्याभाववत्तयोपस्थितिः प्रतिरुद्धकार्यलिंगत्वं सत्प्रतिपक्षत्वं । यथा शब्दोऽनित्यः
श्रावणत्वे समवेतत्वादित्युक्ते । सामान्यवत्त्वे सति कारणगुणत्वादित्यनेन नमीमांसकानोमप्रयुक्ते न । अत्र विरोधि[illegible]
श्री [illegible] नानुमितिर्नोत्पद्यते । विरुद्धानुमितिद्वयसामग्र्यां संशयरूपानुमितिर्जायते । स्थाणुर्वा पुरुषो
वेति वदंति । तत्र कोपि कृतः ॥ ७ ॥ पक्षे साध्याभावप्रमाकालीनत्वं बाधः ॥ स एव कालात्ययापदिष्टः ॥
धर्मत्वं । यथा वह्निरनुष्णः कृतकत्वादित्यत्र । तत्र वा अनुष्णत्वाभावस्य प्रत्यक्षत्वस्य परिच्छेदः ॥
॥ ७ ॥ वचनविन्यासोऽर्थाधिकत्वोपपत्त्या छलं ॥ तच्च त्रिविधं वाक्छलं सामान्यछलं उपचारछलं

वेति॥ तत्राऽविशेषाभिहितेऽर्थे वक्तुरभिप्रायादर्थांतरकल्पना वाक्छलं। यथा नवकंबलोऽयं देवदत्त
इत्यत्र नवः कंबलोऽस्येति वक्तुरभिप्रायस्तत्रायं छलवादी वक्तुरभिप्रायादर्थांतरं नव कंबला अस्येति
कल्पयन्प्रतिषेधति नात्र नवेऽपि कंबलः संभवति कुतो नवेति स छलवादितया पराजीयते॥ छ॥ संभ
वतोऽर्थस्यातिसामान्ययोगादसद्भूतार्थकल्पना सामान्यछलं। यथा अहो खल्वसौ ब्राह्मणो विद्याच
रणसंपन्न इत्युक्ते कश्चिदाह। यदि ब्राह्मणो विद्याचरणसंपन्नस्तद्व्रात्योऽपि संभवेद् व्रात्योऽपि ब्राह्मणः सो
ति विद्याचरणसंपन्नः स्यादिति॥ छ॥ धर्मविकल्पनिर्देशेऽर्थसद्भावप्रतिषेध उपचारछलं। यथा उ
पचारेण मंचाः क्रोशंतीत्युक्ते मंचस्थाः पुरुषाः क्रोशंति न मंचा इति प्रत्यवस्थानं॥ छ॥ हेतावुक्ते सम
र्थमुक्तं जातिः स्याद्व्याप्तितमुत्तरं वा साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां उत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसा
ध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसंगप्रतिदृष्टांतानुपपत्तिसंशयप्रकरणाहेत्वर्थापत्त्यविशेषोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनि पण...
त्यानित्यकार्यसमभेदेन चतुर्विंशतिधा॥ विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थाने॥ ॥छ॥ ॥यदा
र्थे जयाजयेऽवरखुनात्येनयन्त्रतः॥ निर्माल्यरूमलतानामवरणोऽस्मर्दिता॥ ॥छ॥ ॥छ॥ शुभमस्तु ३२
स्तु॥ ॥छ॥ ॥छ॥ यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया। यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयते॥ ॥